

SİYASETNÂME LİTERATÜRÜNDE ÖNE ÇIKAN İSLÂM SİYASET AHLÂKININ TEMEL İLKELERİ

Basic Principles of Islamic Political Ethics Featured in Siyasatnama Literature

Salih ŞAHİN

Öğr. Gör. Dr., Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı, Kocaeli, Türkiye orcid.org/0411seq30
Lecturer Dr., Kocaeli University Faculty of Theology Department of Basic Islamic Sciences Department of Arabic Language and Rhetoric, Kocaeli, Türkiye
✉ salih.sahin@kocaeli.edu.tr <https://orcid.org/0000-0001-8249-999X>

i Makale Bilgisi / Article Information:

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received: 08.09.2023
Kabul Tarihi / Accepted: 20.11.2023
Yayın Tarihi / Published: 15.12.2023

” Atıf / Cite as: Şahin, Salih. “Siyasetnâme Literatüründe Öne Çıkan İslâm Siyaset Ahlâkının Temel İlkeleri”. *Mütefekkir* 10/20 (2023), 515-545. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1405322>

© Telif / Copyright: Published by Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi / Aksaray University Faculty of Islamic Sciences, 68100, Aksaray, Turkey. Tüm Hakları saklıdır / All rights reserved.

🔍 İntihal / Plagiarism: Bu çalışma hakem değerlendirmesinden geçmiş, bir intihal yazılımı ile taranmıştır. İntihal yapılmadığı tespit edilmiştir. This article has gone through a peer review process and scanned via a plagiarism software. No plagiarism has been detected.

SİYASETNÂME LİTERATÜRÜNDE ÖNE ÇIKAN İSLÂM SİYASET AHLÂKININ TEMEL İLKELERİ

Öz

İnsanlığın toplum halinde yaşama ihtiyacından doğan ve insanları yönetme sanatı olarak tanımlanan siyasetin ahlâkî zeminde ve meşru dairede yürütülmesi bütün asırlarda önemli bir tartışma konusu olmuştur. Her inanç, felsefe ve kültür, siyaseti bu meşru zeminde tutmak için hukuki ve ahlâkî tedbirlere başvurmuştur. İslâm'ın temel kaynaklarından alınan ilhamın beşerî tecrübeyle yoğrulması neticesinde ortaya çıkan siyasetnâme literatüründeki hikmet birikimini de benzer çabanın bir ürünü olarak görmek mümkündür. Huzurlu ve mamur bir siyasal düzenin formülünü üretmeyi amaçlayan ve aynı zamanda telif edildikleri dönemin siyasal ve toplumsal işleyişine de bir ayna tutan siyasetnâme literatürünün hikmet birikiminin güncellenerek günümüze taşınması önem arz etmektedir. Bu çalışmada siyasetnâme literatürünün öncü müellifleri ve eserleri bağlamında İslâm siyaset ahlâkının temel ilkelerinden en kapsayıcı ve öne çıkmış olan “diyânet, adalet, emânet ve meşveret” ilkeleri incelenecektir. İslâm siyasal sisteminin daha çok hukuki boyutunu konu edinen Ahkâm-ı Sultâniyye literatürüne de ihtiyaca göre atıflar yapılmıştır. Çalışmada birincil kaynaklara müracaat esas alınmakla beraber araştırmaya katkı sağlayacağına kanaat getirilen güncel araştırmalara da müracaat edilmiştir. İnsanlığın asırlar boyu devam eden siyasal ve toplumsal hayat birikiminden ortaya çıkan tecrübenin ürünü olan devlet yönetimine dair temel ilkelerin günümüz toplumuna aktarılması çalışmanın temel amacıdır.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Siyasetnâme, Ahlâk, Adalet, Emanet, Meşveret.

Basic Principles of Islamic Political Ethics Featured in Siyasatnama Literature

Abstract

The conduct of politics, defined as the art of governing people that arises from the need of humanity to live in society, on moral grounds and in a legitimate manner has been an important subject of discussion of debate in all centuries. Every faith, philosophy and culture has implemented legal and ethical measures to keep politics on this legitimate ground. The Siyasatnama literature is an example of the accumulation of wisdom as a result of the blending of inspiration from the fundamental sources of Islam with human experience, and such a product can be considered as an equivalent endeavor. It is important that the wise accumulation of Siyasatnama literature, which aims to find the formula for a peaceful and prosperous political order and is a reflection of the political and social functioning of the time in which it was written, be updated and carried to the present day. In this study, the comprehensive and guiding principles of Islamic political ethics, namely diyânah, amânah, justice and mashwarah are analyzed in the light of the pioneering authors and works of the siyasatnama literature. In general, the literature of The Ahqam al-Sultaniyya, which examines the Islamic political system from a legal point of view, was referred to as needed. Although the study was based on reference to primary sources, current research that was thought to contribute to the research was also consulted. The main objective of this study is to convey the fundamental principles of state governance, derived from centuries of accumulated political and social experience, to today's society.

Keywords: Islamic Law, Siyasatnama, Morals, Justice, Trustworthiness, Mashwarah.

GİRİŞ

İslâm dini bireylerin hem dünyevi ve hem de uhrevi maslahatlarını temin, mutluluğunu tesis etme gayesiyle Yüce Allah tarafından gönderilmiş bir dindir. Bu dinin peygamberi olan Hz. Muhammed ilk defa Medine’de hayat bulan İslâm devletinin de kurucusu ve lideridir. Hz. Peygamber, ilâhî vahyin ışığında hem bu devletin idaresine yönelik temel hukuk normlarını vazetmiş hem de örnek kişiliği ve üstün ahlâkî meziyetleriyle tüm insanlığa ve özellikle toplum liderlerine numune-i imtisal olmuştur.¹ Nitekim Yüce Allah, İslâm dinini ve dolayısıyla bu dinin öngördüğü siyasal sistemi insanlıkla buluşturan Hz. Peygamber’in “*üstün bir ahlâk üzere olduğunu*”² insanlığa ilan ederken, kendisi de “güzel ahlâkı tamamlamak üzere gönderildiğini”³ beyan etmiştir.

İslâm dininin insanlık için vazetmiş olduğu inanç, ibadet, muâmelât, ukûbat ve ahlâk esasları kâmil insan ve huzurlu toplum inşa etme hedefine ulaşmada birbiriyle sıkı bir ilişki halindedir. Bu esaslardan birinin ihmal edilmesi diğer bütün esasların tesirini zayıflatır. Bu nedenle klasik fıkıh kaynaklarında bu esaslar birlikte ve bir bütün halinde ele alınarak incelenmiştir. Hukuk normları inanç ve ahlâk esaslarından ayrı salt normatif düzenlemeler olarak ele alınmamış, bu normların öncelikle bireylerin kalplerinde kök salması, vicdanlarında kabul görmesi önemsenmiş sonra da bunların bireylerde hayat tarzına ve karaktere dönüşmesi hedeflenmiştir. Dolayısıyla bu manada İslâm siyaset felsefesi, din esaslı olup dinden bağımsız işlev gören bir yapıya sahip olamayacağı gibi dinin temel kaynakları olan Kur’ân ve sünnete aykırı da olamaz.⁴

İşte bu nedenle İslâm kamu hukukçuları, devletin kurumlarını ve bu kurumların işleyişine yönelik hukuk normlarını hukukun temel kaynaklarından fıkıh usulü ilminin esaslarına göre tespit etme gayesiyle zengin bir “Ahkâm-ı Sultâniyye” ve “Siyâset-i Şer’iyye” literatürü⁵ ortaya koymuştur.

İslâm kamu hukukunun temel kaynakları olan bu eserlerde siyasal sis-

¹ “Allah rasulünde sizin için güzel örnek vardır.” el-Ahzâb 33/21.

² el-Kalem 68/4.

³ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *Sünen-i kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Mekke: Mektebetü Dâri’l-Bâz, 1994), “Şehâde”, 40, (20571).

⁴ Hızır Murat Köse, “İslâm Siyaset Düşüncesinin Temelleri”, *İslâm Siyaset Düşüncesi Adil Devlet, Erdemli Şehir, Mükellef İnsan*, ed. Lütfi Sunar - Özgür Kavak (Ankara: İlem Kitaplığı, 2018), 29.

⁵ Bk. Ebû’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *el-Ahkâmü’s-sultâniyye*, thk. Ahmed Câd (Kahire: Dârü’l-Hadîs, 2006); Ebû Ya’lâ Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef el-Ferrâ’, *el-Ahkâmü’s-sultâniyye*, thk. Muhammed Hâmid el-Fâkî (Beyrut: Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 2000); İmâmü’l-Haremeyn Ebû’l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî et-Tâif en-Nisâbü’rî, *Ğıyâşü’l-ümem fi iltiyâşî’z-zulem*, thk. Fuad Abdü’l-Mun’im - Mustafa Hilmi (İskenderiye: Dârü’d-D’ave, 1979); Abdürrazzâk Ahmed es-Senhûrî, *Fıkhü’l-ğilâfe ve tefavvürühâ*, thk. Tefvik Muhammed eş-Şâvî - Nâdiye Abdürrazzâk es-Senhûrî (Mısır: Müessesetü’r-Risâle, 1999).

temin yapısı ve işleyişine yönelik bütün hukuki ve felsefi tartışmalar “halife”, “imam”, “sultan”, “melik” ve “emir”⁶ gibi isimlerle anılan devlet başkanı etrafında ele alınmıştır.⁷ Kelâmcıların ve hukukçuların temel tartışma konularından olan İslâm toplumunun bir devlete ihtiyacı olup olmadığı, dinin Müslümanlara devlet halinde yaşamayı emredip emretmediği, devlet başkanında bulunması gereken özellikler,⁸ devlet başkanının görevleri, göreve gelmesi ve görevinin son bulması gibi çağdaş anayasa hukukunun temel konuları olan mevzular bu eserlerin temel başlıklarını oluşturmaktadır.⁹

Diğer yandan İslâm hukukçuları siyasal sistemin işleyişine yönelik vazedilen bu normları uygulayacak olan başta devlet başkanları ve vezirler olmak üzere tüm kamu görevlilerinin üstün bir ahlâkî donanımına sahip olmalarını sağlamak gayesiyle beşerî tecrübeden süzülen ve İslâm’ın ahlâk ilkeleriyle örülü nasihat, menkıbe ve kıssalardan oluşan zengin bir “Siyâsetnâme” literatürü telif etmiştir.¹⁰

İnsan topluluklarını yönetme anlamına gelen Arapça “siyâset” kelimesi ile mektup anlamına gelen Farsça “nâme” kelimelerinin terkiibinden oluşan siyâsetnâmeler,¹¹ gerek Kur’ân’ın emir ve tavsiyeleri¹² ve gerekse Hz. Peygamber’in teşvik ve irşadiyle¹³ İslâmî kültürde tüm Müslümanlar için önemli bir görev kabul edilen “emr-i bi’l-marûf” kapsamında kaleme alınmıştır. Başta devlet başkanı olmak üzere tüm kamu görevlilerinin görevlerini sa-

⁶ Bu isimlerin istilâhî anlamları ve aralarındaki farklar için bk. Özgür Kavak, “Halâsü’l-Ümme’den Necâtü’l-Ümme’ye -Osmanlı Siyaset Düşüncesinin Süreklilik Arz Eden Meselerine Dair Birkaç Not”, *Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi* 27/52, (2022), 27-70.

⁷ Huriye Tevfik Mücahid, *Fârâbî’den Abduh’a Siyâset Düşünce*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: İz Yay., 2012), 9.

⁸ Mâverdî, *el-Ahkâmü’s-sultâniyye*, 20; Ferrâ, *el-Ahkâmü’s-sultâniyye*, 20; Cüveynî, *Giyâsü’l-ümme*, 69.

⁹ Bk. Muhammed Takiyyüddin en-Nebhânî, *Nizâmu’l-hükmi fi’l-İslâm*, (Beyrût: Metâbi’i Sâdir, 1951), 4; Vehbe’z-Zühaylî, *el-Fikhü’l-İslâmiyyü ve edilletühü*, (Dimâşk: Dâru’l-Fikr, 1975), 6/662.

¹⁰ Bilgi için bk. Dede Mehmed Efendi, *Risâle fi’s-siyâseti’s-şer’iyye*, thk. Fuâd Abdulmun’im (İskenderiye: Müessesetü’s-Sebâbi’l-Câmiati’l-İskenderiyye, ts.), 54-57; Huriye Tevfik Mücahid, *Fârâbî’den Abduh’a Siyâset Düşünce*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: İz Yay., 2012), 9; Özgür Kavak, “İslâm Siyaset Düşüncesinin Bir Kaynağı Olarak Siyâsetnâme-Nasihatnâme Türünde Siyaset Tasavvuru”, *İslâm Siyaset Düşüncesi Adil Devlet, Erdemli Şehir, Mükellef İnsan*, ed. Lütfi Sunar - Özgür Kavak (Ankara: İlem Kitaplığı, 2018), 203-233; İbrahim Barca, “Klasik İslâm Siyaset Kurumu ve Literatürüne Genel Bir Bakış”, *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2015), 35-65; Mehmet Şimşir, “Nizamülmülk’ün Siyasetnamesi ve İstihbarata Yönelik İlke ve Yöntemleri”, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 17/28 (2015), 68-79; Hasan Hüseyin Adaloğlu, “Bir Mevlevî Dedesi’nden Sultana Öğütler: “Şemsü’l-İrşâd li Sultân Reşâd” Adlı Siyâsetnâme”, *Journal of History Studies* 7/1 (2015), 11-23.

¹¹ Hasan H. Adaloğlu, “Siyâsetnâme”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 2009), 37/304.

¹² Âl-i İmrân 3/104, 110; el-A’râf 7/199; et-Tevbe 9/67; el-Hac 22/41.

¹³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu’fi el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-sahîh*, thk. Mustafa Dîb el-Bugâ (Beyrût: Dâru İbn-i Kesîr, 1987), “İmân”, 42; “Edeb” 33; Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş’as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *es-Sünen* (Beyrût: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, ts.), “Salât”, 239; Ebû İshâ Muhammed b. İshâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *el-Câmi’u’s-sahîh*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrût: Dâru İhyâit-Türâsi’l-Arabî, ts.), “Birr”, 15.

mimiyet ve hakkını vererek doğru bir şekilde yerine getirmeleri için devlet yönetimi konusunda kendilerine yol gösterme, fikir verme, uyarı, nasihat ve tavsiyede bulunma gayesiyle telif edilmiş olan bu eserler usul, âdâb ve ahlâkî öğreti niteliğindeki eserlerdir.¹⁴

Başlıktan da anlaşılacağı gibi bu çalışmada İslâm siyaset ahlâkının ilkelerinden söz edileceği için bu ilkelerin hukuki boyutlarından ziyade ahlâkî yönlerinin tahlili hedeflenmiştir. Bu nedenle konu “Siyâsetnâme” literatürü bağlamında ele alınmıştır.

Bütün literatürün incelenmesi bir makalenin sınırlarını aşacağı için çalışmamız bu alanda öncü kabul edilen müelliflerin eserleriyle ve İslâm siyaset ahlâkının temel ilkelerinden en kapsayıcı ve öne çıkmış olan “Diyânet, Adalet, Emânet ve Meşveret” ilkeleri ile sınırlı tutulmuştur.

Temel referansları İslâm kaynaklarına dayanmakla birlikte hemen bütün medeniyetlerden sentezlenen ve zengin bir beşerî tecrübenin ürünü olan siyâsetnâmelerin hemen hemen tamamında söz konusu ilkelerin ele alınmış olmaları ve pek çok tali meseleyi içermeleri bu ilkelerin her devirde önemini koruduğunu ve kendilerine her dönemde ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir. Bu nedenle söz konusu zengin tarihsel beşerî tecrübeyi bir nebze de olsa günümüze aktararak günümüz İslâm toplumlarının yaşadığı benzer temel sorunlara tarihsel bir çözüm perspektifi sunmak gayesiyle bu çalışma yapılmıştır.

1. İSLÂM SİYASET AHLÂKI

Kelime olarak “ahlâk” yaratmak, takdir etmek ve ölçmek anlamlarına gelen “haleka” fiilinin mastarı olan “hulk veya huluk” kelimelerinin çoğuludur. “Hulk” lafzı, seciye, din, insanın tabiatı anlamlarında kullanılmaktadır. Söz konusu kelime, insanın batını sureti olan nefsinin, nefse ait özellikleri ve ona has kılınmış anlamları ifade ederken insanın zahiri suretini ifade için aynı kökten türemiş olan “halk” lafzı kullanılmıştır.¹⁵ Benzer şekilde “hulk” kelimesi, kişinin eylemlerinin kendisinden ortaya çıktığı nefse yerleşmiş olan bir sıfat¹⁶ ve alışkanlık haline gelen davranış¹⁷ olarak da açıklanmıştır.

¹⁴ Bk. Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverîdî, *Nasihatü'l-mülûk*, thk. Hızır Muhammed Hızır (Kuveyt: Mektebetü'l-Fellâh, 1983), 73; Adalıoğlu, “Siyâsetnâme”, 37/304-306; Ebû Bekr Muhammed b. Velîd b. Muhammed b. Halef el-Fihri et-Turtûşî, *Sirâcü'l-mülûk* (Mısır: Min Evâilî'l-Matbûati'l-Arabiyye, 1872), 79. Ayrıca bk. Kavak, “İslâm Siyaset Düşüncesinin Bir Kaynağı Olarak Siyâsetnâme”, 203; Barca, “Klasik İslâm Siyaset Kurumu ve Literatürüne Genel Bir Bakış”, 48; Saliha Gizem Önder, “İdare Kandilleri: Siyasetnamelerin Işığında Yönetim Anlayışı”, *Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi* 12/2 (2022), 465-495.

¹⁵ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), “haleka”, 10/85. Ayrıca bk. Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdîrrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebidî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Ķâmûs*, thk. Heyet (Abu Dhabi: Dâru'l-Hidâye, ts.), “haleka”, 25/251-253.

¹⁶ Muhammed Revvâ Kal'acı - Hâmid Sâdik Kanîbî, *Mu'cemü lügati'l-fukahâ* (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1985), 1/241.

Genel olarak fertlerin iyi veya kötü olarak vasıflandırılmasına yol açan mânevî vasıfları, huyları ve bunların etkisiyle ortaya konan iradeli davranışlar¹⁸ veya herhangi bir fikrî ve iradî güçlüğü ihtiyaç olmaksızın nefisten sâdir faziletli ve hoş olmayan davranışlar bütünü¹⁹ olarak tanımlanan ahlâk kavramını Mâverdi (ö. 450/1058) “seçimle ortaya çıkan ve zorlamayla üstesinden gelinen gizli içgüdüler” olarak tarif etmektedir. Mâverdi’ye göre ahlâk, kendiliğinden ortaya çıkan davranışlar ve kişinin iradesine bağlı olarak ortaya çıkan eylemler şeklinde iki gruba ayrılır. Doğal olarak ortaya çıkanlara “kişinin/zatın ahlâkı” ismini verirken iradeyle ortaya çıkanları ise “iradenin fiilleri” olarak isimlendirmektedir.²⁰

İslâm dini Müslüman bireylerin meşru ve ahlâkî dairede bir hayat sürdürmesini önemsemiştir. Hatta İslâm’ın koymuş olduğu bütün hükümlerde temel gayenin ve hikmetin erdemli bireyler ve erdemli toplum oluşturmak olduğu söylenebilir. Nitekim Hz. Peygamber, güzel ahlâkın önemi ve çirkin ahlâkın da zararı hakkında pek çok uyarıda bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şöyledir: “İnsanları en çok cennete sokan şey takva ve güzel ahlâktır.”²¹ “Müminlerin iman bakımından en olgunu ahlâken en güzel olandır.”²² “İnsan güzel ahlâkı sayesinde oruç tutan ve namaz kılan kimse derecesine ulaşır.”²³ Hz. Âişe, kendisine Hz. Peygamber’in ahlâkı hakkında soru soran sahabeye onun ahlâkının Kur’ân ahlâkı olduğunu söylemiş ve “Sen Kur’ân okumuyor musun? Zira Kur’ân’da “Sen yüce bir ahlâk üzere sin.” buyurulmuştur.”²⁴ diyerek uyarıda bulunmuştur.²⁵ Hz. Ayşe’nin bu izahından Hz. Peygamber’in Kur’ân’ın emirlerine ve yasaklarına bağlı ondaki ahlâkî faziletlerle donanmış olduğu anlaşılmaktadır.

İslâm siyaset ahlâkı denince İslâmî norm ve değerleri temel referans kabul eden bir siyasal sistemde başta devlet başkanı olmak üzere, üst düzey yetkililer ve top yekûn bireylerin siyasal düzen içerisinde ortaya koymaları gereken davranış modelleri akla gelmektedir. İslâm toplumunda her bir ferdin İslâm ahkâmının ortaya koyduğu hukukî ve ahlâkî normlara uygun bir şekilde hareket etmesi ve kendisinden beklenen sorumlulukları yerine getirmesi gerekmektedir. Zira her mükellef fert kendi davranışlarında uhrevî ve dünyevî sorumluluk taşıdığı inancına sahiptir. Hukukî ve ahlâkî

¹⁷ Zebîdî, *Tâcûl-arûs*, “haleka”, 25/253.

¹⁸ Mustafa Çağrı, “Ahlâk”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 1989), 2/1-9.

¹⁹ Mehmet S. Aydın, “Ahlâk”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 1989), 2/10-14.

²⁰ Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdi, *Teshîlü'n-nazar ve ta'cîlü'z-zafar*, thk. Muhyi Hilal es-Sarhân - Hasan es-Sâatî (Beyrut: Dârü'n-Nahdatî'l-Arabiyye, ts.), 2.

²¹ Tirmizî, “Birr”, 62.

²² Tirmizî, “Redâ”, 11; Ebû Dâvûd, “Sünne”, 36; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-Müsned* (Kahire: Müessesese Kurtuba, ts.), 2/256.

²³ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 8; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6/133.

²⁴ el-Kalem 68/4.

²⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6/91.

normları ihlal etmenin sadece dünyevi müeyyidesi bulunmayıp aynı zamanda uhrevi cezaları da vardır. Bu inanç, Müslüman olmanın zorunlu bir sonucudur. Bununla birlikte sorumluluklar yetki, rütbe, statü ve imkanlara göre değişmektedir. Yetki ve imkânın artması oranında sorumluluklarda artmaktadır.

İslâm toplumunda en yetkili konumda ve ümmeti temsil makamında olması hasebiyle devlet başkanına en büyük sorumluluk yüklenmiştir. Bu nedenle İslâm hukukçuları ve siyaset felsefecileri, devlet başkanının her yönden donanımlı ve ahlâken de en faziletli kimse olmasına büyük önem vermişlerdir. Bu bağlamda hem göreve gelmeden önce başkan adayının yeterliliğinin iyice araştırılmasını önemsemişler, hem de göreve geldikten sonra faziletli bir hayat sürdürmesi ve adaletli bir yönetim ortaya koyması için nasihat, tebliğ, irşat, telkin ve tavsiyelerini ihmal etmemişlerdir. Nitekim Siyâsetnâme literatürünün en başta gelen eserlerinden Mâverdî'nin *Teshîlü'n-nazar ve ta'cîlü'z-zafer* adlı eserinde ahlâk konusu birinci sırada yer almaktadır. Zira Mâverdî'ye göre ahlâk onların saltanatlarının bir aracı, otoritelerinin etkili olmasının baş unsurudur.²⁶ Mâverdî, siyâsetnâme türü eserlerden olan *Nasîhatü'l-mülûk* adlı diğer bir eserinde ise ülkelerin ayakta kalmasını ve düşman tasallutundan emin olmasını toplumun zelil ve çirkin huylardan temizlenmesi; ilim, dindarlık, adalet incelik ve diğer faziletlere ulaşması ile mümkün olacağını dile getirmiştir. Mâverdî, kendilerini bu faziletlerle donatarak nefislerini ıslah eden devlet başkanlarını halk örnek alıp onlara tabi olacağını savunmaktadır.²⁷

Aynı şekilde Gazzâlî de (ö. 505/1111) toplumun karakteri ve davranış şeklinin devlet başkanlarının tabiatlarına ve davranışlarına göre şekillendiğini, insanların devlet başkanlarını örnek alarak onlara bağlı kalacağını ifade etmektedir.²⁸ İnsanların yaşadıkları dönemlerden daha fazla hükümdarlarına benzediğini dile getiren Gazzâlî'ye göre insanların güzel ya da kötü eylemleri idarecilerine avdet eder.²⁹ Zira devlet başkanları söz ve davranışları ile insanlar için örnek konumdadırlar. Onların sözleri sünnet, eylemleri model olur. Nitekim "İnsanlar meliklerinin dini üzeredir."³⁰ hikmetli sözü de bu gerçeğe işaret etmektedir.³¹

Konuyla ilgili İbn Sina (ö. 438/1037) *Kitâbü's-siyâse* adlı risalesinde toplumu ıslah etme, kötülüklerden koruma ve arındırma, güzelliklerle donatma sorumluluğu ve gayesi bulunan devlet başkanlarının önce kendi ne-

²⁶ Bk. Mâverdî, *Teshîlü'n-nazar ve ta'cîlü'z-zafer*, 8.

²⁷ Mâverdî, *Nasîhatü'l-mülûk*, 76.

²⁸ Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, *et-Tibrü'l-mesbûk fî nasîhati'l-mulûk*, thk. Ahmed Şemseddîn (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1988), 50.

²⁹ Gazzâlî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, 51.

³⁰ Mâverdî, *Nasîhatü'l-mülûk*, 118-119.

³¹ Bk. Gazzâlî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, 52.

fislerini ıslah ederek işe başlamalarının gerekli olduğunu hatırlatmaktadır. Düşünüre göre insanın kendisine en yakın, kendisi için en kıymetli olan ve bu nedenle de en çok özen göstermesi gereken nefsinin öncelikli olarak düzeltme çabasına girişmelidir. Bunun için kötülüğü çokça emreden,³² kusurları çok olan ve yaradılışı kötülük olan nefsinin bütün kusurlarını hiçbirini ihmal etmeden iyice araştırıp kavraması gerekir. Zira kişi nefsinin karşı bu ıslah siyasetini düzgün yaptığında bir şehri veya ülkeyi ıslah etmek ona zor gelmeyecektir. İbn Sînâ'ya göre bu işe en çok muhtaç olan ve nefsinin kötülüklerden arındırmayı en çok hak edenler liderlerdir.³³

İbn Sînâ gibi Mâverdî de devlet başkanının nefsinin siyasetinden ve kendini düzeltmekten işe başlaması gerektiğine dikkat çekerek şöyle diyor:

“Emir ve yetki sahibi kimse, en faziletli ahlâka sahip olmak ve en güzel davranışları sergilemek için nefsinin ıslah etme siyasetiyle işe başlamalı, nefsinin terbiye edip, düzeltip ve onu doğru istikamete soktuktan sonra halkı düzeltme siyasetine girişmelidir. Zira kendini düzeltmeden halkı düzeltmeye kalkışan hükümdarın durumu eğri bir sopayı düzeltmeden onun eğri gölgesini düzeltmeye kalkışan kimse gibi olur. Hükümdar ıslah işine kendi nefsinin başladığında diğerlerinin ıslahına daha fazla gücü yeter. Kendini ıslah etmemiş birinin başkalarını ıslah etmesi hayaldir. Onun için akıllı kişi kendi nefsinin itaat etmezken başkasının kendisine itaat etmesini istemez.”³⁴

Kişinin öncelikli olarak kendi hayat tarzına dikkat etmesi gerektiği hakikatine Kur’ân-ı Kerîm’de de “*Ey iman edenler siz kendinize dikkat edin.*”³⁵ âyetiyle işaret edilmiş, Müslümanlara öncelikli olarak kendilerini ve en yakınlarını uhrevî azaptan kurtarma sorumluluğu hatırlatılmıştır.³⁶ Bu bağlamda Gazzâlî’nin İbn Mukaffâ’dan (ö. 142/759) naklen beşerî hikmet birikiminden aktardığı şu ifadeler dikkat çekmektedir:

“Hint krallarının ancak fillerin sırtında taşınacak kadar çok kitapları varmış. Bu krallar bilge kimselere bu kitapları özetlemelerini emretmişler. Bunun üzerine âlimler bu kitapları dört kelime ile özetlemişlerdir. Bu kelimelerden biri krallar içindir ki o adalettir. İkinci kelime halk içindir ki o da itaattir. Üçüncü kelime nefis içindir o acıkıncaya kadar yemek yemekten kendini tutmaktır. Dördüncü kelime ise insan içindir ve o da kişinin kendinden başkasına bakmamasıdır.”³⁷

2. İSLÂM SİYASET AHLÂKINDA ÖNE ÇIKAN İLKELER

İslâm dini getirmiş olduğu bütün hüküm, ilke ve prensipleriyle ahlâklı bir toplum inşa etmeyi hedeflemiştir. Bütün ibadetlerin temel gayesi de

³² Yûsuf 12/53.

³³ Bk. Ebû Alf el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alf b. Sînâ, *Kitâbü’s-siyâse*, haz. Ali Muhammed İsbir (Cebele: Mecma’ü’r-Ravzatî’t-Ticâriyye, 2007), 65-66.

³⁴ Mâverdî, *Teshîlü’n-nazar*, 46-47.

³⁵ el-Mâide 5/105.

³⁶ et-Tahrîm 66/12.

³⁷ Gazzâlî, *et-Tibrü’l-mesbûk*, 104.

inananları ahlâkî faziletlerle donatarak huzurlu bir toplum meydana getirmektedir. Bu nedenle İslâm'ın koyduğu ahlâk ilkeleri inanç ve ibadetlerle sıkı bir ilişki halindedir. Tüm ahlâk ilkeleri dinden beslenir. Dolayısıyla dindarlıkla ahlâklı olmak arasında birbirini tamamlayan ve besleyen bir ilişki bulunur. Bu nedenle siyâsetnâmelerde “diyânet” önemli bir ilke olarak karşımıza çıkmaktadır. Siyâsetnâme literatüründe dindarlık, genelde “diyânet” kavramı çerçevesinde ele alındığı için biz de başta devlet başkanı olmak üzere devlet bürokrasisinin dindarlığının önemini bu alt başlık altında incelemeyi uygun bulduk.

2.1. Diyânet

İslâm siyasal sistemi, temelinde Kur’ân ve sünnet olan ve Hz. Peygamber’in Medine’de hayata geçirdiği yönetim modeline dayanan bir sistem olması hasebiyle seküler sistemlerden farklı olarak din ile bütünleşmiş bir sistemdir. Bu sisteme Hz. Peygamber sonrası hilâfet olarak isim verilmesinin temelinde de devlet başkanının Hz. Peygamber’in halefi olduğu düşüncesidir.³⁸ Hilâfet tanımlarındaki “insanların dünyevi ve uhrevi maslahatını temin gayesiyle din ile dünya siyasetini yürütme”³⁹ vurgusu da bu duruma işaret etmektedir. Bu nedenle İslâm kamu hukuku ve siyaset felsefesi kaynaklarında din temel olgu olarak yer almaktadır. Nitekim Mâverdî, dünyanın kuruluşundan beri yeryüzünde kurulan her memleketin temelini “diyanet” olduğunu, eski ve yeni her “diyanette” de kulları Allah’a, onun birliğine inanmaya, dindar ve itaatkâr olan kulların Allah’ın katındaki bol sevaba ulaşacağına ve cennete gireceğine dair teşvik bulunduğunu ifade etmektedir.⁴⁰ Bu nedenle İslâm siyasal sisteminde devlet başkanının mümkün oldukça toplumun en faziletlisi ve en dindarı olması temel bir ilke olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴¹

İslâm kamu hukuku kaynakları İslâm devletinde devlet başkanının Müslüman olmasını birincil şart olarak zikretmelerinin temeli de bu düşünceye dayanmaktadır. Zira İslâm hukukçuları konuyla ilgili bazı âyetlerden⁴² hareketle gayrimüslimlerin Müslümanlar üzerinde herhangi bir velâyetinin

³⁸ İbn Haldûn Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî, *el-Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yay., 1988), 1/546; Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî, *Meâsirü'l-hilâfe fi me'âlimi'l-hilâfe*, thk. Abdussettâr Ahmed Ferâc (Kuveyt: Âlemü'l-Kütüb, 1985), 1/15.

³⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/544.

⁴⁰ Mâverdî, *Nasihatü'l-mülûk*, 67.

⁴¹ Ebû Abdilazîz Kutbüddîn Şah Veliyyullah Ahmed b. Abdirrahîm b. Vecîhiddîn ed-Dihlevî el-Fârûkî, *İzâletü'l-hafâ 'an hilâfeti'l-hulefâ*, thk. Takıyyüddîn en-Nedvî (Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 2013), 1/130; İbn Teymiyye Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî, *Minhâcü's-sünne*, thk. Muhammed Reşâd Sâlim (Riyad: Câmî'atü'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1986), 1/551.

⁴² en-Nisâ 4/141, 59, 144; el-Mâide 5/51; Âl-i İmrân 3/28; et-Tevbe 9/71; el-Enfâl 8/73.

geçerli olamayacağı hükmüne varmışlardır.⁴³ Müslümanlar üzerinde hiçbir velâyet türüne sahip olması caiz görülmeyen gayrimüslimlere peygamberlikten sonra en şerefli rütbe,⁴⁴ tüm Müslümanların kendileri ve malları üzerinde tasarrufta bulunma yetkisi⁴⁵ ve en yüksek otorite kabul edilen velâyet-i âmme⁴⁶ yetkisinin verilmesi öncelikli olarak ve ittifakla caiz kabul edilmemiştir.⁴⁷

Ahkâm-ı sultâniyyeler konuyla ilgili hukukî durumu bu şekilde ortaya koyarken siyâsetnâmelerde devlet başkanının dindar olmasının önemi üzerinde durulmuş, devlet başkanında dini yaşama arzu ve isteğinin diri tutulmasına yönelik telkin tavsiye ve nasihatlere yer verilmiştir. Nitekim Gazzâlî siyâsetnâme literatürünün öncülerinden olan *et-Tibrü'l-mesbûk fi nasîhati'l-mülûk*⁴⁸ adlı eserinde “Ey sultan!” ifadesiyle doğrudan devlet başkanına hitapla kendisinin kâinatı ve içindekileri yaratan, ortağı olmayan ve tek olan Allah'ın yarattığı bir kul olduğu uyarısını yaparak söze başlamakta, kendisine ilk olarak imanın aslı olan itikat esaslarını, bu esaslarla sıkı bir bağı olan ve imanın ferî esasları diye ifade ettiği amelleri sıralamıştır. İbadetlerin imanın meyveleri olduğunu ifade eden Gazzâlî pek çok kez ve değişik vesilelerle hükümdara dünyanın geçiciliğini, ölümü, kabir hayatını ve ahiretteki hesabı hatırlatmıştır.⁴⁹

Aynı şekilde Mâverdî de bir memleketin kurtuluşunu meliklerin hevadandan uzak durup samimiyetle dine sarılmalarına dayandırırken memleketin helakini de yöneticilerin dinden uzaklaşıp dünya zevkine meyletmelerine bağlamıştır.⁵⁰ Din ile hükümdarın birlikte doğan ikiz kardeş olduklarını söyleyen Gazzâlî de hem hükümdarın kendisinin dine önem vermesini, dini hayatında noksanlık olan heva, münker ve bidatlardan uzak kalmasını telkin ederken aynı şekilde velayeti altında görev yapan memurlarını da denetleyerek kusurlu davrananları uyarmasını ve gerekirse görevlerine son

⁴³ Alâüddîn Ebûbekir Ahmed el-Kâsânî, *Bedâ'i'u's-sanâi' fi tertibi's-şerâi'* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1982), 5/153; Nü'mân Abdürrezzâk es-Sâmerrâî, *en-Nizâmü's-siyâsi fi'l-İslâm* (Riyad: Mektebetü'l-Melik Fahd, 1418), 114.

⁴⁴ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Sa'dillâh b. Cemâa el-Kinânî el-Hamevî, *Tahrîrü'l-ahkâm fi tedbîri ehli(milleti, ceysi)'l-İslâm*, thk. Fuâd Abdulmun'im Ahmed (Katar: Riâsetü'l-Mehâkimi's-Şer'iyyeti ve's-Şuûni'd-Dîniyye, 1985), 50.

⁴⁵ Turtûşî, *Sirâcü'l-mülûk*, 50.

⁴⁶ Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî, *Şerhü'l-Makâsid* (Pakistan: Dârü'l-Maârifî'n-Nü'mâniyye, 1981), 2/273; Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısırî el-Karâfi, *el-İhkâm fi temyîzi'l-fetâvâ 'ani'l-ahkâm ve taşarrufâti'l-kâdi ve'l-imâm*, thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde (Halep: Mektebetü'l-Matbûâtü'l-İslâmiyye, 1967), 10/23; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuku İslâmiyye ve Istilâhâtü Fıkhîyye Kâmusu* (İstanbul: Dilmey Yay., ts.), 8/248.

⁴⁷ Muhammed Rafet Osman, *Riyâsetü'd-devle fi'l-fıkhî'l-İslâmî* (Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-Câmi'î, 1975), 122.

⁴⁸ Bk. Casim Avcı, “Nasîhatü'l-mülûk”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 2006), 32/411.

⁴⁹ Gazzâlî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, 9-22.

⁵⁰ Mâverdî, *Nasîhatü'l-mülûk*, 67-73.

vermesi gerektiğini dile getirmiştir.⁵¹ İbn Cemâa (ö. 733/1333) yöneticilerin dindar olmasının olumlu sonuçlarını şöyle açıklamaktadır:

“Yönetici dindar olduğu zaman adil davranır. Onun adil davrandığına inanan halk da kendi hayatında adaleti önemser, kurallara gönülden bağlanır. Böylece insanlar arasında hakça bir hayat yaygınlaşır, haksızlıklar ortadan kalkar. Böylesine bir memlekete gök yüzü bereketini gönderir, yer bitkilerini fişkırtır, kazançlar çoğalır.”⁵²

Hükümdarın din bakımından insanların en üstünü olması gerektiğini ifade eden Mâverdî, Sâsânî Devleti'nin kurucusu ve destan kahramanı hükümdar Erdeşir b. Bâbek'in (ö. 240) dönemindeki Fars krallarına dinin ve hükümdarlığın ikiz olduğunu ve biri bulunmadan diğerinin ayakta kalmasının mümkün olamayacağını söylediğini nakletmektedir. Yine Mâverdî, bir Rum bilgesinin kral İskender'e: “hükümdarlığını dini ile değil de dinini hükümdarlığı ile korumasını; ahiretini dünyasına koruma yapmayı, dünyasını ahireti için koruyucu yapmasını” tavsiye ettiğini; “dinini ihmal edenin hükümdarlığının düzgün, durumunun iyi halde olmasının beklenemeyeceğini” söylediğini aktarmaktadır.⁵³

Turtûşî de (ö. 520/1126) benzer ifadelerle hükümdarlara şöyle seslenmektedir:

“Ey hükümdar! Hiçbir kimse Allah'tan korkmakla emrolunmaktan daha üstün ve daha aşağı değildir Hiçbir kimse Allah'ın emrini kabul etmekten daha şerefli değildir. Hiçbir kimse Allah'ın hükmünü öğrenmeden daha yüksek şerefe sahip değildir.”⁵⁴

Sonuç olarak ahlâkın tek kaynağı din olmamakla beraber inananlar için din, önemli bir otokontrol mekanizmasıdır ve dindarlık seviyesi ile ahlâkâ olgunluk arasında karşılıklı bir etkileşimin olduğu şüphesizdir.

2.2. Adalet/العدل

2.2.1. Adalet Kavramı

İslâm siyaset ahlâkının dayandığı ve siyâsetnâmelerin en temel konularından biri adalet ilkesidir. Arapça “adele” fiilinin mastarı olan “adl ve adâlet” kelimeleri eşitlik, denklik, dengeli olma ve eşit muamele etme anlamlarına gelmektedir.⁵⁵ Nitekim “adl” kelimesi ve türevlerinin Kur'ân-ı Kerîm'de de “denk tutmak,”⁵⁶ “karşılık vermede eşit davranmak”,⁵⁷ “eşit

⁵¹ Gazzâlî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, 50.

⁵² İbn Cemâa, *Tahrîrü'l-ahkâm*, 50.

⁵³ Mâverdî, *Teshîlü'n-nazar*, 147-150.

⁵⁴ Turtûşî, *Sirâcü'l-mülûk*, 62.

⁵⁵ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, çev. Abdülbaki Güneş - Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yay., 2010), 680.

⁵⁶ el-Mâide 5/95.

⁵⁷ en-Nahl 16/90; el-Mâide 5/8.

muamele etmek”⁵⁸ anlamlarında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Terim olarak adalet, “her konuda farzları yerine getirmek, zulmü terk etmek, hakkı sahibine vermek”⁵⁹ ve “hakkı sahibine eda etmek”⁶⁰ şeklinde tarif edilmiştir.

Yüce Allah, “peygamberlerin kitap ve teraziyle birlikte gönderilmesinin insanlar arasında adaleti tesis için olduğunu”⁶¹ ve “adaleti, iyilik yapmayı emrettiğini, her türlü ahlâksızlığı, kötülüğü ve azgınlığı yasakladığını”⁶² bildirmiş; “müminlerin kendilerinin, anne-babalarının ve akrabalarının aleyhine de olsa adaleti ayakta tutmalarını”,⁶³ “insanlar arasında hüküm verdiklerinde adaletle hükmetmelerini”⁶⁴ emretmiştir.

Adalet kelimesinin zıttı zulümdür. Allah’ın hükmü adaleti, onun zıttı zulmü temsil etmektedir.⁶⁵ Nitekim Kur’ân’da “Allah’ın indirdiği ile hükmetmeyenlerin zalim” olarak nitelendirilmesinden⁶⁶ hareketle bazı İslâm âlimleri adaleti “Allah’ın indirdiği ile hükmetmek olarak” tanımlamışlardır.⁶⁷ Bazı İslâm âlimleri yukarıdaki âyetlerden hareketle adaleti, “zayıf olan haklının güçlü olan haksızdan hakkını aldığı Allah’ın yeryüzündeki terazisi”⁶⁸ olarak açıklamışlardır. İbn Hazm, (ö. 1064) adaleti bütün ahlâkî faziletlerin kendilerinden sadır olduğunu dile getirdiği dört vasıftan -adalet, kavrayış, cesaret ve cömertlik- birincisi olarak zikretmiştir. Bunların zıttı olan “zulüm, cehalet, korkaklık ve cömertlik” vasıfları ise ona göre bütün çirkinliklerin kaynağıdır.⁶⁹ Mâverdî ise benzer değerlendirmeyi hikmet ehline isnat ederek aktarmıştır.⁷⁰

Hız. Peygamber pek çok hadisinde adaletle hükmeden devlet başkanının faziletini dile getirmiştir. Bu bağlamda Hız. Peygamber, “halkın Allah’a en sevimli olanının adaletli hükümdar, en sevimsiz olanının ise zalim devlet başkanı olduğunu”⁷¹ ve “hiçbir gölgenin bulunmadığı gün Allah’ın gölgelen-

⁵⁸ eş-Şûrâ 42/15; en-Nisâ 4/129.

⁵⁹ Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf *el-Bahrü'l-muhît*, thk. eş-Şeyh Adil Ahmed Abdulmevcûd - Ali Muhammed Muavvid (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 5/513.

⁶⁰ Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, 2000), 13/205.

⁶¹ el-Hadîd 57/25.

⁶² en-Nahl 16/90.

⁶³ en-Nisâ 4/135.

⁶⁴ en-Nisâ 4/58; el-Mâide 5/42.

⁶⁵ Hayrettin Karaman vd., *Kur’ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: DİB Yay., 2003), 2/278-279.

⁶⁶ el-Mâide 5/45.

⁶⁷ Muhammed b. Abdulkarîm el-Mevsilî, *Hüsnü's-sülûk el-hâfîzu devleti'l-mulûk*, thk. Fuâd Abdülmunim Ahmed (Riyad: Dârü'l-Vatan, 1416), 1/55.

⁶⁸ Turtuşî, *Sirâcü'l-mülûk*, 51; Muhammed b. Mansûr b. Habîb İbnü'l-Haddâd, *el-Cevherü'n-nefis fî siyâseti'r-reis* (Riyad: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 1996), 119.

⁶⁹ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtûbî, *el-Ahlâku ve's-siyer*, thk. Adil Eb'ül-Muâtî (Kahire: Dârü'l-Meşriki'l-Arabî, 1988), 128.

⁷⁰ Mâverdî, *Teshîlü'n-nazar*, 5.

⁷¹ Tirmizî, “Ahkâm”, 4, (1329); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/22.

direceği yedi sınıf insandan birincisinin adil devlet başkanı olduğunu⁷² bildirmiştir. Aynı şekilde “adaletle hükmeden yetki *sahibinin, yumuşak kalpli ve merhametli olanın, iffetli ve çokça sadaka veren zengininin cennet ehlini oluşturan üç sınıf insan olduğunu*”⁷³ haber vermiştir.

2.2.2. Devlet Yönetiminde Adaletin Önemi

İster nebevî olsun ister vahye dayanmayan herhangi bir yönetim olsun bir devlette halkın en öncelikli ve en çok ihtiyaç duyduğu haslet, devleti ayakta tutan ve her devletin devamını sağlayan adalettir.⁷⁴ Gazzâlî, bazı ülkelerin ma'mûr, halkının ise güven, rahatlık ve mutluluk içinde olmasını bu ülkelerin halkının marifeti olmayıp hükümdarlarının adaletinin delili kabul etmiştir.⁷⁵ Nitekim Hint meliklerinin emri ile dönemin âlimlerinin ancak fillerin taşıyacağı kadar çok sayıdaki kitabı özetledikleri dört kelimedenden birincisi adalettir.⁷⁶ Halkın kalplerinin hükümdarın hazinesi olduğunu dile getiren Tartûsi, hükümdarların iktidarlarının ancak kalplerin kazanılması ile mümkün olacağını bunun da ihsan ve adaletle mümkün olacağını dile getirmiştir.⁷⁷ Turtûşî adaletin tesis edilmesini, hükümdarların iktidarlarının devamı için zaruri görülen “nasihat ehli ile istişare, yardımcılarının sebatı ve adalet çarşısını ayakta tutma” şeklindeki üç temel unsurdan biri kabul etmiştir,⁷⁸ Gazzâlî ise hükümdarların acizliğini ve zulmünü memleketlerin harabının temel sebepleri olarak açıklamıştır.⁷⁹ Aynı şekilde Yunan Filozof Eflatun da benzer şekilde eşyanın sebatının adaletle sağlanacağını, zulmün ise eşyayı yok edeceğini dile getirmiştir.⁸⁰ Dolayısıyla bir memlekette bayındırlık, huzur, bereket, güven gibi pek çok mutluluk kaynağı adil bir yönetimin güzellikleri olarak ortaya çıkmaktadır.⁸¹ Bu nedenle insanlık tarihinde adaletin hakim olduğu dönemler en hayırlı dönemler olarak kabul edilmiştir.⁸²

Devlet yönetimini (mülk) insan bedeni metaforu üzerinden anlatan Turtûşî, devlet yönetiminde devlet başkanının konumunu kişinin başına, veziri bedendeki kalbe, yardımcılarını bedendeki ellere benzetirken devlet başkanının adil olmasını ise bedendeki ruha benzetmiştir. Ona göre insan bedeni ancak ruh sayesinde hayat bulup ve kendisinden beklenen fonksi-

⁷² Buhârî, “Hudûd” 4, (6421); Tirmizî, “Zühd”, 53, (2391).

⁷³ Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemû'l-kebir*, thk. Hamdî b. Abdülmecid es-Selefi (Musul: Mektebetü'l-Ulûm, 1983), 17/358, (987).

⁷⁴ Turtûşî, *Sirâcü'l-mülûk*, 51; Mevsilî, *Hüsnü's-sülûk*, 68.

⁷⁵ Gazzâlî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, 52.

⁷⁶ Gazzâlî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, 104.

⁷⁷ Turtûşî, *Sirâcü'l-mülûk*, 118.

⁷⁸ Turtûşî, *Sirâcü'l-mülûk*, 51.

⁷⁹ Gazzâlî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, 52.

⁸⁰ İbnü'l-Haddâd, *el-Cevherü'n-nefs*, 119.

⁸¹ İbnü'l-Haddâd, *el-Cevherü'n-nefs*, 119.

⁸² Turtûşî, *Sirâcü'l-mülûk*, 51.

yonları icra edecek potansiyele sahip olabileceği gibi bir devlet de ancak adalet sayesinde ayakta kalabilir.⁸³ Bu nedenle hükümlanlığın vahye aykırıda da ayakta kalabileceği ancak zulümle varlığını devam ettiremeyeceği dile getirilmiş, ilâhî öğretilerden uzak pek çok devletin adalet ve toplumsal eşitlik ilkeleri sayesinde uzun yıllar payidar olduğu nakledilmiştir.⁸⁴ İslâm siyaset felsefesi ve hukukçularına göre “Adil bir siyasetle beldeler bayındır, kullar emniyette olur. Karmaşa ve bozgunculuk ortadan kalkar, her iş düzgün bir şekilde yürür, halk hayat bulur ve şer’î emirleri eda etme konusunda hassasiyet gösterir. İşte bu huzur ortamı Allah’ın devlet başkanlarının ve yöneticilerin kalbine emanet ettiği bir rahmet-i ilâhîdir”.⁸⁵ Aynı şekilde devlet başkanı güvenilir, iffetli, adaletli, halkına karşı şefkat ve merhametli olduğu zaman kötü niyetli kimselerden kendini koruyacağı, halkın kendisine meyledeceği, görüşüne yakın olacağı, niyeti samimi olan din, hikmet, emanet ve takva ehlinin kendisine hızla yöneleceği ve koşarak yanına geleceği dile getirilmiştir.⁸⁶

Adil hükümdarı hükümdarların en faziletli olarak kabul eden Turtûşî, onun özelliklerini şöyle sıralamıştır. “Hükümdarların en faziletli adil hükümdardır. O herkese eşit davranandır. Öyle ki halktan hiçbirini diğerinden onun katında daha fazla hak sahibi değildir. Güçlü olan onun adaletsizliğine göz dikmez, zayıf olan da onun adaletinden ümidini kesmez. Suçsuzlar kendisinden emin olur, suçlular kendisinden korkar. Hükümdarların en şerlisi ise suçsuzların kendisinden korktuğu suçluların güvende olduğu kişidir. Şerli hükümdarların özellikleri ise şunlardır: Düşmanlara karşı korkak olmak, zayıflara karşı kaba ve sert davranmak ve verdiğinde de cimri olmak.”⁸⁷

Gazzâlî’nin “âlimlerin söylediği, hikmet ehlinin konuştuğu ve doğruluğunda şüphe olmayan” şeklinde nitelendirdiği ve bir ülkenin bayındırlığının adeta reçetesi mahiyetinde olan şu ifadeler, dinin ve adaletin milletlerin hayatındaki önemini ortaya koyması bakımından önem arz etmektedir:

“Din hükümlanlıkla, hükümlanlık ordu ile ordu mal ile mal beldelerin imarıyla beldelerin imarı ise kullar arasında adaletle hükmetmekle mümkün olur. Halk zulümle sebat bulmaz, zalimler beldelere hâkim olduğunda beldeler harap olur, yöneticiler ayrılığa düşer, hükümlanlıkta noksanlık meydana gelir, gelirler azalır, hazineler boşalır ve halkın geçimi sıkıntılı olur.”⁸⁸

Adaletle insanlık tarihinde iz bırakmış olan Hz. Ömer’le ilgili Turtûşî’nin aktardığı şu olay adaletin emniyet ve güven ortamının tesis

⁸³ Turtûşî, *Sirâcü’l-mülûk*, 51.

⁸⁴ Bk. Gazzâlî, *et-Tibrü’l-mesbûk*, 44.

⁸⁵ İbnü’l-Haddâd, *el-Cevherü’n-nefs*, 118.

⁸⁶ Mâverdî, *Nasihatü’l-mülûk*, 74.

⁸⁷ Turtûşî, *Sirâcü’l-mülûk*, 58.

⁸⁸ Bk. Gazzâlî, *et-Tibrü’l-mesbûk*, 46.

edilmesinde ne kadar önemli olduğunu göstermek açısından dikkat çekicidir.

Turtûşî'nin naklettiğine göre, Hürmüz kabilesinden iki temsilci Hz. Ömerle görüşmeye gelirler. Ancak bu kimseler Hz. Ömer'in kapısında ne kapıcı ne de mabeyin sorumlusu (hâcib) görememişler. Kendilerine Hz. Ömer'in mescitte olduğu söylenmiş ve bunun üzerine bu kişiler mescide gitmişler. Mescide vardıklarında Hz. Ömer'i kırbacı önünde çakıl taşları üzerine uzanmış bir halde uyurken bulmuşlar ve ona şöyle demişler: "Ey Ömer! Adaletli davrandın, bu sayede güvende oldun ve rahat bir şekilde uyudun." Turtûşî, Hz. Osman hakkında da benzer durumu aktarmaktadır.⁸⁹

Sonuç olarak bütün medeniyetler adalet ilkesini önemseyip bayındırlığın temeli olarak kabul ederken, onun zıddı olan zulmü ise toplumsal huzurun, refahın ve hükümlerliliğin çöküş nedeni olarak görmüştür.

2.3. Emanet/الأمانة

2.3.1. Emânet Kavramı ve Kapsamı

Arapça bir kelime olan "emânet" kelimesi "emn, emene ve emân" kelimeleri gibi "e-mi-ne" fiilinin mastarıdır. "Emn, emenne ve emân" kelimeleri korkmanın zıttı olan güven, emniyet, emniyette ve güvende olmak anlamlarına gelirken "emanet" kelimesi ihanetin zıttı anlamında kullanılmaktadır. Küfrün zıttı olan "iman" kelimesi de aynı kökten türemiştir.⁹⁰

Kur'ân-ı Kerîm'deki pek çok âyette geçen ve aynı kökten türeyen "emîn" kelimesi söz konusu sözcüğün sözlük anlamıyla doğrudan irtibatlı bir şekilde "güvenilir kimse"⁹¹ anlamında, "âmin" kelimesi "emniyette olan",⁹² "güvenli olan"⁹³ anlamlarında ve "emn" kelimesi ise "güven ve emniyet" anlamlarında kullanılmıştır.⁹⁴

Yüce Allah'ın "*Onlar emanetlerine ve ahitlerine riayet ederler.*"⁹⁵ âyetiyle müminleri övdüğü bir sıfat olan emaneti müfessirler, "Hem insanlar tarafından korunması ve esirgenmesi için bırakılan nesnelere, riayet edilmesi istenen sözleşmeler gibi maddî ve manevî emanetler ve görevler hem de Allah'ın kullarına yönelttiği ve kulun iman ikrarıyla uymayı taahhüt ettiği

⁸⁹ Turtûşî, *Sirâcü'l-Mülûk*, 53. Gazzâlî'nin aktardığı farklı bir rivayet için bk. Gazzâlî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, 18.

⁹⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "emine", 13/21. Ayrıca bk. İbrâhim Mustafa vd., *el-Mu'cemü'l-vasîl*, thk. Mecma'ü'l-lügati'l-Arabiyye (Kahire: Dâru'd-Da've, ts.), "mîm", 1/28; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "e-m-n", 99.

⁹¹ el-A'râf 7/68; Yûsuf 12/45; eş-Şûrâ 42/107, 135, 143; en-Neml 27/39.

⁹² Âl-i İmrân 3/97.

⁹³ el-Ankebût 29/67.

⁹⁴ en-Nisâ 4/83; el-Enâm 6/81, 82.

⁹⁵ el-Müminûn 23/8.

ilâhî hükümler”,⁹⁶ sorumluluklar (teklîfât),⁹⁷ ibadetler ve muamelat⁹⁸ olarak açıklamışlardır. İbn Hazm (ö. 456/1064) ise emanet kapsamına giren her şeyi emanet hükmünde değerlendirmiş ve “*Emaneti olmayan kimsenin dini de yoktur*” hadisiyle emanet vasfının önemine dikkat çekmiştir.⁹⁹ Gazzâlî ise emaneti vacip olan görevi yerine getirmek olarak ifade ederken gücü yettiği halde görevin ihmali ise ihanet olarak açıklamaktadır.¹⁰⁰ İslâmî öğretilerde emanete riayet etmek müminler için övülen bir özellik olarak kabul edilirken bu sıfatın zıttı olan “ihanet” ise münafıklık alameti olarak görülmüştür.¹⁰¹ Dolayısıyla İslâmî literatürde dini ve ahlâkî, siyasi ve sosyal, hukukî ve kültürel alanlarda kullanılmış bir kavram olan emanet kelimesi muhafaza edilmek üzere insanlara tevdi edilen maddi ve manevi değerlerin tümünü kapsamaktadır.¹⁰²

İslâmî öğretilerde emanet vasfı peygamberlerde bulunması zorunlu kabul edilen sıfatlardan biridir. Nitekim Kur’an-ı Kerîm’de pek çok âyette Yüce Allah peygamberleri “emîn” sıfatıyla zikretmiştir.¹⁰³ Örneğin, “*Çünkü ücretle istihdam edeceğin en iyi kimse, güçlü ve güvenilir olandır.*”¹⁰⁴ âyetiyle Hz. Musa’nın ve “*Bugün sen katımızda yüksek yeri olan, güvenilir birisin.*”¹⁰⁵ âyetiyle de Hz. Yusuf’un “güçlü” ve “emin” olduğundan övgüyle bahsetmiştir. Benzer övgünün Cebrail hakkında da yapılmış olması bu vasıfların önemine dikkat çekmektedir.¹⁰⁶ Hz. Peygamber de emanet ve güven konusunda gösterdiği örnek tavırlarıyla kendisine düşmanlık besleyen Kureyşliler tarafından güvenilen kimse anlamındaki “el-emîn” lakabıyla anılmıştır.¹⁰⁷

Gerek Kur’ân ve gerekse sünnette üzerinde önemle durulması hasebiyle İslâm âlimleri Hz. Peygamber’e halef olma konumundaki devlet başkanında emanet sıfatının bulunmasını zorunlu kabul etmişlerdir. Nitekim İslâm hukukçularının devlet başkanında bulunmasını zorunlu gördükleri şartlardan olan “kapsayıcı adalet” şartının başında emanet sıfatı gelmekte-

⁹⁶ Hayrettin Karaman vd., *Kur’ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: DİB Yay., 2003), 4/12.

⁹⁷ Ebû’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısrî el-Karâfî, *Envârü’l-burûk fî envâ’l-furûk*, thk. Halîl el-Mansûr (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1998), 4/81.

⁹⁸ Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed el-Buhârî, *Keşfü’l-esrâr an Usûli’l-Bezdevî* (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1997), 1/203.

⁹⁹ İbn Hazm Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *el-İhkâm fî usûli’l-ahkâm* (Kahire: Dârü’l-Hadîs, 1404), 7/353.

¹⁰⁰ Gazzâlî, *et-Tibrü’l-mesbûk*, 47.

¹⁰¹ Buhârî, “İmân”, 24.

¹⁰² Maksut Çetin, “İslâm’da Siyaset-Ahlâk İlişkisi ve Toplumsal Yansımaları”, *Balıkesir İlahiyat Dergisi* 16 (2022), 141-179.

¹⁰³ el-A’râf 7/68; eş-Şuarâ 26/107, 125, 143, 162, 178; ed-Duhân 44/18.

¹⁰⁴ el-Kasas 28/26.

¹⁰⁵ Yûsuf 12/54.

¹⁰⁶ et-Tekvîr 81/54-59.

¹⁰⁷ Ebû’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *E’lâmü’n-nübüvve*, thk. Muhammed Mu’tasım Billâh el-Bağdâdî (Beyrut: Dârü’l-Kitâbi’l-Arabî, 1987), 240.

dir.¹⁰⁸

2.3.2. Emanetin Ehline Verilmesi

Başta Kur'ân-ı Kerîm ve sünnet olmak üzere İslâm hukukunda ve siyaset felsefesinde devlet görevleri emanet olarak kabul edilmiş ve emanet olan bu görevlerin de ehil olana verilmesi emredilmiştir.¹⁰⁹ Nitekim Yüce Allah, “*Şüphesiz Allah emaneti ehline vermenizi ve insanlar arasında hüküm verdiğinizde adaletle hükmetmenizi emretmektedir.*”¹¹⁰ buyurmuştur. Hz. Peygamber, “*emanetin zayi edilmesini kıyametin kopuş alameti*” olarak beyan etmiş ve “*emanetin zayi edilmesini ise işi ehline vermemek*” olarak açıklamış,¹¹¹ daha ehliyetli biri varken ehil olmayan birine bir görevin verilmesini “*Allah'a, Hz. Peygamber'e ve bütün müminlere ihanet*” saymıştır.¹¹² Aynı şekilde devlet başkanının, akrabalık veya dostluk bağı nedeniyle ehil olmayan birini göreve getirmesini de “*Allah'a, resulüne ve müminlere ihanet*” olarak nitelemiştir.¹¹³ Mâverdî, emanet olarak kabul edilen devlet görevlerini üstlenen kamu görevlilerinin dini sorumluluklarını yerine getiren, faziletli vasıflarla donanmış, vakar ve izzete yaraşmayacak davranışlardan uzak kimselerden seçilmesinin hükümdarın sorumluluğunda olduğunu hatırlatılmaktadır.¹¹⁴ İmkanlar ölçüsünde en uygun olarak gördüğü kişiyi görevlendirdiğinde emanete riayet etmiş ve üzerine vacip olan sorumluluğu yerine getirmiş olur.¹¹⁵ Bu nedenle İslâm siyaset felsefesinde emanetin ehline verilmesi ve insanlar arasında adaletle hükmedilmesi adil siyasetin ve düzgün bir yönetimin temeli sayılmıştır.¹¹⁶

İbn Teymiyye, “kuvvet” ve “emâneti” velâyetin her türünün dayandığı iki temel rükün olarak kabul etmiştir.¹¹⁷ Mâverdî, Hz. Ömer'in: “Allah'ın kendisini görevlendirdiği devlet idaresinin, ancak emâneti eda etmek, suçluyu ve haksızı kuvvetle yakalamak ve Allah'ın indirdiği ile hükmetmekle düzgün işleyeceğini” söylediğini aktarmaktadır.¹¹⁸ Nitekim tarihsel süreçte bilinçli ve sorumluluk sahibi hükümdarlar bu emaneti görevin gerektirdiği yeterlilik, tecrübe ve liyakate sahip güvenilir ve dirayetli kimselere vermeye

¹⁰⁸ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, 112.

¹⁰⁹ Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdü'l-bâkî (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1991), “İmâra”, 16; Mevsilî, *Hüsnü's-sülûk*, 81.

¹¹⁰ en-Nisâ 4/58.

¹¹¹ Buhârî, “İlim”, 59.

¹¹² Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 2/114, (11216).

¹¹³ Mevsilî, *Hüsnü's-sülûk*, 82.

¹¹⁴ Mâverdî, *Nasîhâtü'l-mulûk*, 175-176.

¹¹⁵ İbn Teymiyye Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhâlim b. Mecciddîn Abdisselâm el-Harrânî, *es-Siyâsetü's-şer'iyye fî ıslâhî'r-râ'î ve'r-ra'iyye* (Riyâd: Vizâretü's-şuûnî'l-İslâmiyye, 1418), 5.

¹¹⁶ İbn Teymiyye, *es-Siyâsetü's-şer'iyye*, 4.

¹¹⁷ İbn Teymiyye, *es-Siyâsetü's-şer'iyye*, 6.

¹¹⁸ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, 357.

özen göstermişlerdir.¹¹⁹

Gazzâlî, devlet başkanının kendisinin kişisel olarak adaletli ve merhametli davranmasıyla yetinmemesi, devletin bütün kademelerinde kendisi adına yetki kullanan görevlileri eğitmesi ve onların ahlâklarını güzelleştirme gerektiğini dile getirmiştir. Zira devlet başkanı sadece kendi davranışlarından sorumlu olmayıp devlet görevlerini kendilerine emânet ettiği kişilerin yaptığı her türlü haksızlıktan da sorumludur.¹²⁰ Mâverdî de benzer şekilde hükümdarın kamu görevlilerinin maddi ve manevi eğitimiyle ve terbiyesiyle yakından ilgilenmesi gerektiği vurgulamaktadır.¹²¹ Konuyla ilgili olarak Nizâmülmülk, (ö. 485/1092)¹²² devlet başkanının mahşer günü emri altında olanlardan dolayı sorguya çekileceği ve emanet olan bu görevi başkasına havale ederek ihmal ettiğinde kesinlikle bu mazeretinin kabul edilmeyeceği uyarısında bulunarak devlet başkanının görevi kimseye bırakmamasını, halkın işlerinden gafil kalmamasını, halkın durumunu gücü nispetinde gizli ve açık olarak araştırmasını tavsiye etmektedir.¹²³ Nizâmülmülk, devlet başkanının, görevlendirdiği memurlarının durumlarından hiçbir zaman gafil olmaması ve onları daima kontrol etmesi gerektiğini dile getirmiştir. Onlardan birinin ihanet ettiği veya yanlış yaptığı ortaya çıkınca diğerlerine ders olması için söz konusu kişiyi suçuna göre cezalandırması ve gerekirse görevine son vermesi gerektiğini ifade etmektedir.¹²⁴

2.3.3. Kamu Görevlerine Talip Olma

İslâm hukukunda ve siyaset ahlâkında devlet görevlerinin manevi sorumluluğu ağır olan bir emanet olarak kabul edilmesinin bir sonucu olarak bu görevlere talip olmak kesin yasak olmamakla beraber hoş karşılanmamıştır. Nitekim Hz. Peygamber sahabeden Hz. Abdurrahman b. Semura'ya yöneticilik istememesi yönünde tavsiyede bulunmuş,¹²⁵ kendisinden görev isteyen iki kişiye “*Biz işlerimizde bu işi isteyenleri*¹²⁶ *ve işi arzuya talep edenleri istihdam etmiyoruz.*”¹²⁷ diyerek bu taleplerini reddetmiş ve kendisinden devlet görevi isteyen Hz. Ebûzer'e ise görevin hakkını verecek fiziki donanıma sahip olmadığı gerekçesiyle görev vermemiştir.¹²⁸ Aynı şekilde pek çok sahabe de ağır sorumluluğu olan emanet olarak gördükleri için bu gö-

¹¹⁹ Bk. Nizâmülmülk Ebû Alî Kıvâmüddîn (Gıyâsüddevlî, Şemsülmille) Hasen b. Alî b. İshâk et-Tûsî, *Siyerü'l-mülûk/Siyâsetnâme*, çev. Yusuf Bekar (Beyrut: Dârü'l-Menâhil, 2007), 185.

¹²⁰ Gazzâlî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, 22. Ayrıca bk. Nizâmülmülk, *Siyerü'l-mülûk/Siyâsetnâme*, 53.

¹²¹ Mâverdî, *Nasîhâtü'l-mulûk*, 175-176.

¹²² Bk. Şimşir, “Nizamülmülk'ün Siyasetnamesi ve İstihbarata Yönelik İlke ve Yöntemleri”, 68-79.

¹²³ Nizâmülmülk, *Siyerü'l-mülûk/Siyâsetnâme*, 53.

¹²⁴ Nizâmülmülk, *Siyerü'l-mülûk/Siyâsetnâme*, 70.

¹²⁵ Müslim, “İmâra”, 13.

¹²⁶ Müslim, “İmâra”, 14, 15.

¹²⁷ Buhârî, “el-İcâre”, 1.

¹²⁸ “Ey Ebûzer! Sen zayıf bir kimsesin, bu vazife ise emanettir, kıyamet gününde utanç ve pişmanlıktır. Ancak bu işin hakkını verebilen bu pişmanlıktan kurtulabilir.” Müslim, “İmâra”, 16.

revleri üstlenmekten kaçınmıştır.¹²⁹

Hz. Peygamber'in bu uygulamasından hareketle Turtûşî devlet kademelerinde görev almaya arzulu olan ve görev isteyen kimselerin bu görevlere getirilmemesini devlet nizamının ayakta kalmasını sağlayan temel ilkelere getirilmemesini devlet nizamının ayakta kalmasını sağlayan temel ilkelere biri kabul etmiştir.¹³⁰ *"Biz emaneti göklere, yerküreye ve dağlara teklif ettik, ama onlar bunu yüklenmek istemediler, ondan korktular ve onu insan yükledi. Kuşkusuz insan çok zalim, çok bilgisizdir."*¹³¹ âyetinden hareketle emaneti üstlenmekte aceleci davrananları için akıbetini bilmeyen cahiller olarak yorumlayan Turtûşî'ye göre devlet görevleri bir emanet ve halkın ruhları ve malları üzerinde tasarruftur. Emanet olan bu görevlere gelme konusunda çok arzulu ve aceleci olmak bir ihanet alametidir. Çünkü ancak bu görevlerden haksız fayda elde etmeye niyetli olan kişiler sorumluluğu ağır olan bu görevleri bu şekilde ister. Dolayısıyla devlet başkanının emanet olan bu görevlere iyi niyetli olmayan birini getirmesi kurdu sürüye çoban yapmak gibidir. Böyle bir durum halkın devlet başkanına karşı olumlu kanaatlerinde ifsada sebep olur.¹³² Bu nedenle İslâm siyaset felsefesinde, "sertlikten uzak durup halka yumuşak muamele etmek, istişare etmek ve devlet işlerinde çok istekli olanları görevlendirmemek" şeklindeki üç haslet devletlerin nizamı için temel ilkeler kabul edilmiştir.¹³³

İslâm siyaset felsefecilerinin konuyla ilgili dikkat çektikleri diğer bir husus ise yeterliliği hangi seviyede olursa olsun bir kişiye birden fazla görev vermenin veya birden fazla kişiyi bir göreve getirmenin yanlış olduğu hususudur. Konuyla ilgili insanoğlunun yapısı hata yapmaya meyilli olduğu için her iki durumda da bu işin kusursuz yapılmayacağını dile getiren Nizâmülmülk,¹³⁴ hiçbir asırda basiretli ve zeki devlet adamının böyle bir görevlendirme yapmadığını vurgulayarak şu uyarıda bulunmaktadır: "Ehliyeti, kifayeti, fazileti ve asaleti olmayan insanlara birden fazla iş verildiği zaman nice asaletli, kifayetli, tecrübeli, güvenilir ve yaptığı hizmetlerden dolayı devlette hakkı olan insanlar evlerinde atıl bir şekilde kalırlar. Bu nedenle basiretli yöneticiler görevleri ehil insanlara vermeye gayret etmişler hatta teklif edilen görevi kabul etmeyenleri bu konuda zorlamışlardır."¹³⁵

Diğer yandan siyâsetnâmelerde kamu hizmeti sunanların hak ettikleri ücretlerin adaletli bir şekilde, zamanında ve yeterli miktarda verilmesinin;

¹²⁹ Nurullah Yazar, "Devlet Adamlarına Örneklik Teşkil Etmesi Yönüyle Siyâsetnâmelerde Hz. Ömer", *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu* (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, 2018), 1/226.

¹³⁰ Turtûşî, *Sirâcü'l-mülûk*, 50.

¹³¹ el-Ahzâb 33/72.

¹³² Turtûşî, *Sirâcü'l-mülûk*, 50.

¹³³ Turtûşî, *Sirâcü'l-mülûk*, 49; Mevsîfî, *Hüsnü's-sülûk*, 73.

¹³⁴ Bk. Nizâmülmülk *Siyerü'l-mülûk/Siyâsetnâme*, 192.

¹³⁵ Nizâmülmülk, *Siyerü'l-mülûk/Siyâsetnâme*, 196. Ayrıca bk. Nevin Güngör Ergan, "Siyâsetnâmelerimizde Çizilen Devlet Adamı Portresinin Temel Özellikleri", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü* 8/27 (1999), 27-45.

görevlerini ifa için gerekli olan alet ve edevatın temin edilmesinin önemi anlatılmış ve bu görevlilerin göreve gelmeleri ve görevde yükselmelerinin yöntemi hakkında değerli tavsiyeler ortaya konmuştur. Konuyla ilgili Mâverdî şöyle diyor:

“Kamu görevlilerinden hiçbirini sebepsiz olarak hızlıca yükselterek öne çıkarmamak, düşük seviyede olanı hak etmeden terfi ettirmemek, yükselmeyi hak edenin bu hakkını tehir etmemek gerekir. Hiçbirine haksızlık yapmaksızın herkese sadece kıdemine, başarısına, yeterliliğine ve donanımına göre değer vermek gerekir. Zira kamu görevlileri bu durumu bildiklerinde hükümdara yakın olmak için birbirleriyle yarışır, ona itaatte dikkatli olurlar, deneyim ve yeterlilikte birbiriyle yarışır. Bunlardan deneyimli olan deneyiminden fazlasını istemez, yetersiz olan da layık olmadığı göreve tamah etmez. Bu görevliler bu durumu kavradıklarında hükümdardan memnun olurlar ve mertebelerine de kanaat ederler.”¹³⁶

Benzer görüşleri dile getiren Nizamülmülk de devlet görevlilerinin yaptığı hizmetin karşılığını elde etmiş olması için hizmetinin mükafatının hemen verilmesi gerektiğini tavsiye etmektedir. Ancak görevlerinde kasten değil de sehven hata yapanların ise işlerine daha iyi odaklanmaları, hatalıların korkuların artması ve işlerin düzene girmesi için kusurları nispetinde cezalandırılmaları gerektiğini bildirmektedir.¹³⁷

Bütün bu izahlar devlet yetkisini kullanmayı gerektiren tüm kamu görevlerinin emânet hassasiyeti ile ehline teslim edilmesini ve değişik saiklerle hak etmeyene görevin verilmesinin ise ihanet mesabesinde ağır bir suç teşkil ettiğini ortaya koymaktadır.

2.4. Meşveret/المشورة

2.4.1. Meşvere Kavramı

Aslı “meşûre” olan¹³⁸ “meşvera” kelimesi lügatte “balı kovanında çıkarmak”¹³⁹ anlamında kullanılan “şâra/شار” fiilinin mastarı olup terim olarak “müşâvere, teşâvur ve istişare” kelimeleriyle aynı anlama gelmektedir. Nitekim pek çok kaynakta “meşvere” kelimesinin “şûrâ” ve “istişâre” anlamında kullanıldığı görülmektedir.¹⁴⁰ İslâm kamu hukukunun önemli kavramlarından ve temel ilkelerinden biri olan ve devlet işlerinin istişare ile yürütülmesi anlamına gelen “şûrâ”¹⁴¹ terimi de “meşvera” lafzıyla aynı kökten türemiş olup aralarında semantik bir bağ vardır.¹⁴² “Meşverâ” kelimesi

¹³⁶ Mâverdî, *Nasîhâtü'l-mülûk*, 177.

¹³⁷ Nizâmülmülk, *Siyerü'l-mülûk/Siyâsetnâme*, 168.

¹³⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 4/434.

¹³⁹ Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, “severa”, 12/252.

¹⁴⁰ Ebû Hâmid İzzüddîn Abdülhamîd b. Hibetillâh b. Muhammed el-Medâîni, *Şerhu Nehci'l-belâğa*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, ts.), 2/153, 246; 6/47.

¹⁴¹ Hayrettin Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2016), 1/262.

¹⁴² Zebîdî, *Tâcü'l-arûs* “severa”, 12/257.

terim olarak “Bazı kişilerin diğerlerine müracaat ederek bir görüşün ortaya çıkarılması”¹⁴³ şeklinde açıklanmaktadır. Karşılıklı istişare ederek bir görüşün ortaya çıkarılması ise “müşâvereh” kelimesiyle ifade edilmiştir.¹⁴⁴ Karşılıklı görüş alışverişinde bulunulmadan tek kişinin görüşüyle hareket edilmesi ise “meşvereh” lafzının zıttı olan “istibdât” kavramıyla ifade edilmiştir.¹⁴⁵

Meşvereh kelimesinin sözlük anlamı olan “bir şeyi bulunduğu yerden açığa çıkarıp görünür kılmak” ve “balı kovanından çıkarma” anlamları ile terim anlamı olan “karşılıklı istişare yoluyla en doğru olan düşünceye ulaşma” anlamı arasında yakın bir ilişki olduğu açıkça görülmektedir.

2.4.2. Meşverehin Önemi

İslâm hukukunun birinci kaynağı olan Kur’ân-ı Kerîm İslâm kamu hukuku ve siyaset felsefesinin temel ilke ve kurumlarından biri olan “şûrah” ilkesini “Onların işleri aralarında şûrah iledir.”¹⁴⁶ “Yapılacak işler konusunda onlara danış.”¹⁴⁷ âyetleriyle ortaya koymuş ve İslâm hukukunun diğer kaynakları da bu ilkenin pratik hayattaki işleyişini detaylı bir şekilde irdelemiştir.¹⁴⁸ Burada istişare mekanizmasının hukukî boyutundan ziyade ahlâkî ve hikmet boyutu üzerinde durulacaktır. Zira İslâm siyaset ahlâkî kaynaklarından siyasetnâme literatürü, kamu hukukunun ahlâk ve hikmet boyutuna odaklanmakta ve hukuk normlarını dini ve ahlâkî bir ruhla güçlendirmeyi hedeflemektedir.

İbn Sînâ’ya göre istişarenin temelinde hangi konumda olursa olsun insanın muhtaç bir varlık olduğu hikmeti yatmaktadır. Zira sosyal bir varlık olarak yaratılan insan, Yüce Allah’ın merhameti ve ihsanı gereği toplumsal hayatın devamı ve insicam içerisinde yürümesi için kendine her yönüyle yetecek donanımda yaratılmayıp, birbirinden farklı kabiliyetlerle ve birbirine muhtaç bir şekilde yaratılmıştır. Bu nedenle fertlerin kavrayışları ve öngörü yetenekleri birbirinden farklı yaratıldığı gibi sosyal hayattaki rütbe-leri, statüleri ve ekonomik durumları da birbirinden farklıdır.¹⁴⁹

İstişare etmeyi, kişinin görüşünün güçlü, aklının olgun ve ileri görüşlü olmasının bir sonucu ve göstergesi olarak değerlendiren Nizâmülmülk de

¹⁴³ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, “ş-v-r”, 570.

¹⁴⁴ Ebû'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Neseî, *Tefsîrû'n-Neseî*, thk. Mervân Muhammed eş-Şi'âr (Beyrut, Dâru'n-Nefâis, 2005), 1/188.

¹⁴⁵ Kal'acı, Kanîbî, *Mu'cemü'lügati'l-fukahâ*, 1/62. Ayrıca bk. İsa Atçı, “Şeyhülislâm Musa Kazım Efendi ve İslâmî Devlet Yönetimi”, *Osmanlı Dönemi İlmî Çalışmaları-II* (Ankara: Sonçağ Akademi Yay., 2021), 143.

¹⁴⁶ eş-Şûrah 42/38.

¹⁴⁷ Âl-i İmrân 3/59.

¹⁴⁸ Bk. Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, *Mefâtîhu'l-gayb* (Beyrut: Dâru lhyâi't-Türäsü'l-Arabî, ts.), 1/313; Fâruk eş-Şâvî, *Fikhü's-şûrah ve'l-istişârah* (el-Mensûrah: Dâru'l-Vefâ, 1992), 450-459; Muhammed Yusuf Musa, *Nizâmü'l-hükm fi'l-İslâm* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, ts.), 11.

¹⁴⁹ Bk. İbn Sînâ, *Kitâbü's-siyâse*, 57.

İbn Sînâ'ya benzer bir şekilde istişareye duyulan ihtiyacı insanların bilgi, birikim ve tecrübe bakımından birbirinden farklı olmaları ile açıklamaktadır. Nizâmülmülk'e göre işleri hikmet sahibi kimseler, yaşlılar, tecrübe sahibi kimseler ve başka ülkeleri tanıyan kişilerle istişare ederek yürütmek gereklidir. Zira istişarede sayı arttıkça istişare sonucu ortaya çıkacak düşüncenin isabet gücü de artacaktır. Çünkü bir görüşün gücüne göre on görüşün gücü daha fazladır.¹⁵⁰ Nitekim Hz. Ömer tek kişinin görüşünü ince bir ipe, iki kişinin görüşünü iki ipe ve üç kişinin görüşünü ise kopmayacak kadar güçlü üç ipe benzetmektedir.¹⁵¹ Dolayısıyla istişarede görüşlerin artması doğru görüşe ulaşma ihtimalini de artıracaktır.

Mâverdî hükümdarların devlet sırlarının yayılma endişesi veya başka birilerinden yardım istemeyi kendine yakıştıramaması gibi nedenlerle sırf kendi görüşü doğrultusunda karar verip, bu kararları uygulamaması gerektiğini, aksine her hükümdarın, özellikle karmaşık meselelerde tecrübe ve birikimleriyle meselelerin hakikatlerini ve kaynaklarını bilen, basiret sahibi kimselerle istişare etmesi, emanet ve takva sahibi kimselerden görüş istemesinin önemini dile getirmiştir.¹⁵² Zira Hz. Peygamber, "*Hiçbir kimse kendi görüşüyle verdiği kararlar mutlu olmamıştır ve meşvereden dolayı da mutsuz olmamıştır.*"¹⁵³ "*İstişare et, zira istişare eden yardım görür, müsteşar ise emanetçidir. Hevadan sakın. Zira heva bedbaht insanların önderidir.*"¹⁵⁴ buyurmaktadır.

Yukarıdaki şûra âyetlerini İslâm siyaset ahlâkı çerçevesinden irdeleyen Turtûşî, söz konusu âyetlerin Yüce Allah tarafından ortaya konan bir yönetim ahlâkı (edep) olduğunu ifade etmektedir. Yüce Allah diğer bütün meliklere, emirlere ve sultanlara örnek olsun diye Hz. Peygamber'i bu edeple eğitmiştir. Zira Turtûşî'ye göre istişare ile yöneticinin sırdaşlarının, vezirlerinin ve danışmanlarının ruhları kendisine ısınır, zorbalar bu sayede kendisine boyun eğer.¹⁵⁵ Müfessir Neseî (ö. 537/1142) ve Zemahşerî (ö. 538/1144) de ilgili âyetin tefsirinde benzer bir görüş ortaya koymaktadır.¹⁵⁶

Hükümdarların iyi, yeterli ve adil bir danışman olan vezirle adlarının ve değerlerinin yükseleceğini bildiren Gazzâlî'ye göre değerinin yüce, dere-

¹⁵⁰ Bk. Nizâmülmülk, *Siyerü'l-mülûk/Siyâsetnâme*, 128.

¹⁵¹ Turtûşî, *Sirâcü'l-mülûk*, 78.

¹⁵² Mâverdî, *Teshîlü'n-nazar*, 99.

¹⁵³ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, thk. Muhammed es-Sa'îd Besyûnî Zeglûl (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410), 6/77.

¹⁵⁴ Alî b. Hüsâmidîn b. Abdîmelik b. Kadîhân el-Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-'ummâl fî süneni'l-aqvâl ve'l-ef'âl*, thk. Bekrî Hayatî - Safvet es-Sakâ (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1981), 10/595.

¹⁵⁵ Turtûşî, *Sirâcü'l-mülûk*, 51. Ayrıca bk. Mevsilî, *Hüsnu's-sülûk*, 74.

¹⁵⁶ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an haqâiki javâmîzi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fî vücûhi't-te'vîl*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî (Beirut: Dâru İhyâi'l-Arabî, ts.) 1/459.

cesinin yüksek olmasına rağmen Hz. Peygamber'e ashabından basiret ve bilgi sahibi kimselerle istişare etmesinin emredilmesi, aynı şekilde Hz. Mu-sa'nın Yüce Allah'tan kardeşi Harun'u kendisine yardımcı yapmasını istemesi, peygamberlerin dahi istişareye muhtaç olduğunun göstergesidir.¹⁵⁷

Konuyla ilgili benzer görüşleri ortaya koyan Nizâmülmülk, Hz. Peygamber'in şahsında bütün ilimlerin toplandığını, onun geçmişi ve geleceği bildiğini; göklere, yeryüzüne, cennete, cehenneme, arşa ve kürsiye muttali olduğunu ifade ederek buna rağmen Yüce Allah'ın Hz. Peygamber'e istişareyi emretmesinin hikmetini hiçbir mahlukun istişareden müstağni olamayacağı şeklinde değerlendirmiştir.¹⁵⁸ Nitekim istişare ile ilgili yukarıda zikredilen âyetlerle kendisine istişare emredilen Hz. Peygamber, hakkında vahiy bulunmayan pek çok meselede ashabıyla istişare etmiş,¹⁵⁹ "istişare edenin en doğru karara varacağını"¹⁶⁰ ve "istişare sonucunda aldığı kararlardan pişmanlık duymayacağını"¹⁶¹ bildirmiştir. Sahabe de "Hz. Peygamber'in içlerinde en çok istişare eden biri olduğunu"¹⁶² nakletmiştir. Konuyla ilgili Hz. Ali, "Kendi görüşüne göre tek başına karar veren helak olmuştur, insanlarla istişare eden onların akıllarına ortak olmuştur."¹⁶³ diyerek istişarenin başka akıllardan istifade olduğuna dikkat çekmiştir.¹⁶⁴ İstişare eden müsteshardan daha üstün görüşe sahip olsa da ateşin parlaklığı yağ ile artacağı gibi istişare ile istişare edenin görüşünün isabet gücü de artacaktır.¹⁶⁵ Dolayısıyla akıllı kimse âlimlerin görüşünü kendi görüşüne ekler ve hikmet sahibi kimselerin akıllarını kendi aklıyla birleştirir.¹⁶⁶ Nitekim insanlık tarihinde basiretli ve bilinçli hükümdarlar yaşlı, tecrübe sahibi gezgin kimselere önemli makam ve konumlar tahsis ederek kendilerine değer vermeyi ve bu gibi kimselerle memleketle ilgili işler üzerinde düşünmeyi adet haline getirmişlerdir.¹⁶⁷

Hikmet ehlinin meşvereyi hükümdarlığın ve sultanlığın temeli kabul ettiğini söyleyen İbn Cemâa (ö. 733/1333) da meşverenin peygamberlerin adeti olduğunu dile getirmekte ve Hz. İbrahim'e oğlunu kurban etmesi emredilmiş olmasına rağmen onun meseleyi önce oğlulla istişare ettiğine dikkat çekmektedir.¹⁶⁸ Bu nedenle isimleri unutulmayan ve kıyamete kadar

¹⁵⁷ Gazzâlî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, 83.

¹⁵⁸ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 128.

¹⁵⁹ Bk. Buhârî, "İtisâm bi kitâbillâh", 28; Tirmizî, "Fiten", 78; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/219.

¹⁶⁰ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, "Edeb", 141.

¹⁶¹ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 6/365.

¹⁶² Tirmizî, "Cihâd", 34; Beyhakî, *Sünen-i kübrâ*, "Nikâh", 11.

¹⁶³ İbnü'l-Haddâd, *el-Cevherü'n-nefs*, 166.

¹⁶⁴ Mâverdî, *Teshîlü'n-nazar*, 110.

¹⁶⁵ Turtûşî, *Sirâcü'l-mülûk*, 78.

¹⁶⁶ Mâverdî, *Teshîlü'n-nazar*, 110.

¹⁶⁷ Bk. Nizâmülmülk, *Siyerü'l-mülûk/Siyâsetnâme*, 185.

¹⁶⁸ es-Sâffât 137/02; İbn Cemâa, *Tahrîrü'l-ahkâm*, 169. Ayrıca bk. Turtûşî, *Sirâcü'l-mülûk*, 78.

hayırla anılacak olan peygamberlerin ve hükümdarların her birinin hayırlı vezirleri bulunduğu görülmektedir. Örneğin Hz. Süleyman'ın veziri Âsâf b. Berhîyâ, Hz. İsa'nın veziri Şemûn ve Hz. Peygamber'in vezirleri Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'dir. Aynı şekilde tarihte yer edinmiş her hükümdarın da bir veziri olduğu aktarılmaktadır.¹⁶⁹

2.4.3. Meşverede Yöntem

Devlet yönetiminde istişare doğru olan düşünceye ulaşım ve en doğru olan kararı vermek için yapılan fikir alışverişidir. Dolayısıyla devlet başkanı karara varmadan önce bu istişare sürecini yürütür. Yapılan istişare neticesinde karar verme ve bu kararı uygulama yetkisi devlet başkanına aittir. İstişare neticesinde bir karara varınca artık Allah'a tevekkül ederek bu kararı uygulamaktan geri durmaz. Nitekim Yüce Allah "*Karar verince de Allah'a güven, doğrusu Allah kendisine güvenenleri sever.*" buyurmuştur.¹⁷⁰

Kur'an'ın bu istişare yöntemini Hz. Peygamber'in uygulamalarında da görmek mümkündür. Örneğin Uhud savaşında önce savaşın buldukları yerde mi yoksa şehrin dışında mı yapılmasının daha uygun olacağı konusunda ashabıyla istişare etmiştir. Ashap, savaşın şehrin dışında yapılmasının doğru olacağı fikrini ortaya koyunca Hz. Peygamber zırhını giymiş ve kararını bu yönde vermiştir. Daha sonra ashabın şehrin içinde kalarak savaşılması fikrini ise "*Bir peygamber ümmeti için savaş elbisesini giydikten sonra Allah hüküm verene kadar onu çıkarmaz.*" şeklindeki beyanıyla verilen karardan dönülmeyeceğini gerekçesiyle reddetmiştir.¹⁷¹

Siyâsetnâmelerde verimli bir istişarede dikkat edilmesi gereken hususlar ve takip edilmesi gereken usûl ile ilgili dikkate değer tavsiyeler görmek mümkündür. Örneğin müsteşarın konuşma ve susma konusunda muhayyer olduğu ifade edilmiştir.¹⁷² Müsteşarın istişare esnasında aç, susuz, özgürlüğü kısıtlı, bir emeline ulaşma arzusunda olma veya bir yitiğini aramak gibi zihnini meşgul edecek herhangi bir fizyolojik veya psikolojik ihtiyacı bulunmaması gerekmektedir.¹⁷³ Zira böyle bir durumda olan birinin doğru bir görüş ortaya koyması mümkün değildir. Bu tavsiye istişarenin bütün baskılardan uzak, tamamen rahat ve özgür bir ortamda gerçekleşmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Çünkü baskıyla veya zorlamayla ortaya çıkacak görüşlerin aklın ve bilginin ürünü olmayacağı açıktır. Nitekim devlet büyüklerine karşı insanların gönlünde çekinme ve tazim duyguları bulunduğu için pek çok görüş ehli kendilerine sorulmadığı müddetçe görüşlerini açıklamaktan çekinmektedir. Ancak devlet büyükleri istişare için elverişli ortamı oluşturu-

¹⁶⁹ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 210.

¹⁷⁰ Âl-i İmrân 3/159.

¹⁷¹ Mevsîlî, *Hüsnü's-sülûk*, 75.

¹⁷² İbnü'l-Haddâd, *el-Cevherü'n-nefis*, 166.

¹⁷³ İbnü'l-Haddâd, *el-Cevherü'n-nefis*, 166. Ayrıca bk. Turtûşî, *Sirâcü'l-mülûk*, 78.

duklarında kalpler rahatlar ve isabetli görüşlerin ortaya çıkmasına uygun hale gelir.¹⁷⁴

Verimli bir istişare için önemli hususlardan biri de müsteşarların zihinini çokça meşgul edecek hususlardan biri olan kendisinin ve bakmakla yükümlü olduğu kimselerin geçim sorununu çözmektir. Nitekim bazı Acem melikleri danışmanlarıyla istişare ettiklerinde ortaya çıkan görüşlerin isabetsiz olması durumunda isabetsizliğin nedeninin söz konusu danışmanların zihinlerinin geçim derdiyle meşgul olmaları olarak düşündükleri ve bu danışmanların geçimlerinden sorumlu olanları cezalandırdıkları aktarılmaktadır.¹⁷⁵

İbn Cemâ'a göre verimli bir istişare için hükümdarın müsteşar ile tek başına istişare etmesini, sonra bu fikri topluluğa açıklamasını tavsiye etmektedir. Zira ona göre bu yöntemle görüşler daha net olarak ortaya çıkar ve danışmanların birbirine karşı kıskançlık duymaları da engellenmiş olur. Bu şekilde ortaya çıkan en doğru görüşü hükümdar tercih eder.¹⁷⁶

Nizâmülmülk istişare yöntemi olarak şöyle bir usul ortaya koymaktadır:

“Hükümdar bir iş yapmaya niyetlendiğinde veya bir durumla karşılaştığında konuyla ilgili görüşlerini ifade etmeleri için vatanperver tecrübeli yaşlılar ve görüş sahibi yetkililerle (ulü'l-emr) istişare etmesi gerekir. Bu kimselerden her birinin görüşünü dinledikten sonra bunların görüşlerini kendi görüşüyle karşılaştırır. Bu görüşlerin tamamının arasından doğru olan görüşün açığa çıkması gerekir. Doğru olan görüş ise birbirine denk akılların ‘Uygulanması gereken doğru görüştür işte budur.’ diye üzerinde ittifak ettikleri görüştür.”¹⁷⁷

İstişare esnasında kolaylık (ruhsat) istemenin yanlış olduğunu belirten İbn Cemâ, meşvere esnasında ruhsat talep edenin görüşünde hata yapacağını; aynı şekilde tedavi esnasında ruhsat isteyen hastalığının artacağını, fetvada ruhsat isteyen günahkâr olacağını savunmaktadır.¹⁷⁸

2.4.4. Müsteşarda Bulunması Gereken Özellikler

İstişare ehli ve müsteşarda bulunması gereken özellikler ve kimlerin müsteşar olabileceği konusunda önemli tavsiyelere rastlanmaktadır. Bu bağlamda Mâverdî, istişarenin konusu ister dini isterse dünyevi olsun bütün meselelerde müsteşarın görüş ehli (ehl-i re'y), fazilet, ilim ve akıl sahibi, dindar, güvenilir ve iffetli,¹⁷⁹ olayların kaynaklarını ve hakikatlerini bilme konusunda tecrübe sahibi kimselerden olması gerektiği vurgulanmakta-

¹⁷⁴ İbn Cemâ, *Tahrîrül-ahkâm*, 169.

¹⁷⁵ Turtûşî, *Sirâcü'l-mülûk*, 78.

¹⁷⁶ İbn Cemâ, *Tahrîrül-ahkâm*, 169. Ayrıca bk. Turtûşî, *Sirâcü'l-mülûk*, 78.

¹⁷⁷ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 129.

¹⁷⁸ İbn Cemâ, *Tahrîrül-ahkâm*, 169. Ayrıca bk. Turtûşî, *Sirâcü'l-mülûk*, 79.

¹⁷⁹ Mâverdî, *Nasîhatü'l-mülûk*, 149.

dır.¹⁸⁰

Benzer şekilde, müsteşarın emanet ehli ve doğru sözlü olması gerektiğini söyleyen İbn Cemâa, bunlara ilaveten müsteşarın aşırı hırslı ve tamahkar olmamasının, insanlarla arasında düşmanlık bulunmamasının, kendisine aktarılan bilgileri koruyan biri olmasının ve heva ehli olmamasının şart olduğunu dile getirmiştir.¹⁸¹ Buna göre müsteşâr kendisine sırların emanet edildiği emanetçi konumundadır.¹⁸² Dolayısıyla müsteşar ile paylaşılan fikirler kendisine emanet edilen sırlardır. Bunların ifşası emanete ihanet anlamı taşımaktadır ki bu durum ihanet müeyyidelerini gerektirir.

Bununla beraber Mâverdî, rütbesi ve sosyal konumu düşük olan kişinin görüşüne ihtiyaç duymanın da yadırganmaması gerektiğini söylemektedir. Zira fikirler yarış veya övünmek için istenmez ki istişare için basiret sahibi ileri gelenler aransın. Görüşler ancak doğruya ulaşmak ve gerekli olan menfaati elde etmek için istenir. Mâverdî'ye göre fikir, yitik mal gibidir. Nitekim yitiği bulan kişinin hakir bir kimse olması sahibinin söz konusu yitiği almasına engel olmaz. Aynı şekilde suyun altından inciye çıkaran kişinin hakir biri olması bu incinin takılmasını engellemez. Burada önemli olan maksada en kolay yol ve en az meşakkatle ulaşmanın mutluluğudur.¹⁸³

Diğer yandan orijinal görüş sahibi olma melekesi, insanların şeref ve rütbelerine göre olmayıp bu kabiliyet, zeki veya sıradan insanlara bahşedilmiş ve ihtiyaç halinde ortaya çıkan gizli emanetlerdir. Nitekim Hz. Peygamber “*İnsanlar altın ve gümüş madeni gibi madenlerdir.*”¹⁸⁴ buyurmuştur. Kaldı ki hükümdar, meşvereye ehil görmediği birinden faydalı bir görüş elde ettiğinde bu görüşü sahibine nispet etmesi gerekmez ki bundan dolayı kendisi zayıf görülsün ve kınansın. O sadece bu görüş ile istediği şeyin doğru olduğunu anlar.¹⁸⁵

Bunların yanı sıra bazı mesleklerin ve bazı özelliklerin insanın düşünce yapısını ve zihinsel faaliyetlerini etkileyeceği ve o davranış modellerinin yürütülen meslek için elverişli olmakla beraber genel manada fonksiyonel olamayacağı kanaatinden olsa gerek hikmet ehli (hükemâ), söz konusu meslek erbabı ile istişare edilmemesi gerektiğini tavsiye etmektedir. Örneğin muallim ve çoban ile istişare edilmemesi tavsiye edilmektedir.¹⁸⁶ Yine hikmet ehli, cimri, korkak ve aşırı derecede hırslı olan kimselerle istişare edilmesine olumlu bakmamıştır. Zira hikmet ehli cimrinin hükümdarın eylemlerini sınırlandıracağını, korkağın hükümdarı çekinmemesi gereken bir

¹⁸⁰ Mâverdî, *Teshîlü'n-nazar*, 99.

¹⁸¹ İbn Cemâa, *Tahrîrü'l-ahkâm*, 169.

¹⁸² Ebû Dâvûd, “Edeb”, 124; Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-‘ummâl*, 10/595.

¹⁸³ Mâverdî, *Teshîlü'n-nazar*, 102.

¹⁸⁴ Ahmed b. Hanbel *el-Müsned*, 2/539.

¹⁸⁵ Mâverdî, *Teshîlü'n-nazar*, 102.

¹⁸⁶ Turtûşî, *Sirâcü'l-mülûk*, 79.

konuda korkuya sevk edeceğini ve hırslı kimsenin ulaşılması umulmayan şeyler vadederek hükümdarı maceraya sürükleyeceğini ifade etmektedir.¹⁸⁷

Devlet yönetiminde istişarenin her devirde önemli bir mekanizma olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim meşveret mekanizmasının çağdaş yönetimlerde de değişik adlar altında ve daha kurumsal bir şekilde önemli fonksiyonlar ortaya koyduğu görülmektedir.

SONUÇ

İslâm dini ilâhî dinlerin en kemale ermiş haliyle insanlığa gönderilmiş son ilâhî dindir. Getirdiği hükümler insanın hem dünyevi ve hem de uhrevi hayatında mutlu olmasını gaye edinmiştir. İslâm beşerî sistemlerden farklı olarak getirdiği hükümlerle insanın gerek ferdi ve gerekse kamusal hayatını bütün yönleriyle kuşatmıştır.

İslâm siyaset düşüncesinin temel referansı vahiy olması hasebiyle siyasetin ve genel manada hayatın İslâm'ın belirlediği meşru zeminde yürümesini esas kabul eder. Bütün faziletlerin kaynağının din kabul edilmesi nedeniyle yöneticilerin Müslüman, dindar ve ahlâkî faziletlerle donanmış kişilerden olmasını temel ilkelerden kabul etmiştir.

Bütün siyasal sistemlerde olduğu gibi İslâm siyaset düşüncesinde de adalet temel ilkelerden biri kabul edilmiştir. Her siyasal düşüncenin hedefi adaleti topluma hâkim kılıp zulmü engellemektir. İslâm siyaset düşüncesi de adaleti hükümlerliliğin ve bayındırlığın esasını kabul etmiş, bir memleketin huzur ve refahının adaletle sağlanacağını savunmuştur. Bu nedenle adaleti Allah'ın yer yüzündeki terazisi olarak nitelendirmiştir.

Devlet işlerinin istişare ile yürütülmesini telkin ve tavsiye eden İslâm siyaset düşüncesi meşvere, istişare ve şura kavramlarıyla konuyu detaylı bir şekilde ele almıştır. İstişare etmeyi akılları birleştirmek olarak nitelendirerek ilim, tecrübe ve fikir sahibi insanların uzmanlığından istifade eden hiçbir zaman pişman olmayacağını öğütlemiştir.

Başta en büyük sorumluluk olan devlet başkanlığı olmak üzere tüm kamu görevlerini emanet olarak kabul etmiş, tüm kamu görevlilerinin, aynı zamanda peygamberlerin de zorunlu bir sıfatı olan emin sıfatını haiz olmalarını önemsemiştir. Her görevin ehline verilmesini temel kural olarak koymuş olan İslâm siyaset düşüncesi görevi layık olmayanlara vermeyi ağır bir manevi suç mahiyetinde olan ihanet olarak kabul etmiştir.

İslâm siyaset düşüncesinde yöneticilerde diyanet, adalet, merhamet, cömertlik, cesaret gibi faziletli sıfatların bulunması önemsenmiş; onların zulüm, sertlik, kabalık, cimrilik ve korkaklık gibi hoş olmayan sıfatlardan arınmaları konusunda büyük çaba harcanmıştır. Her durumda yöneticilerin

¹⁸⁷ İbnü'l-Haddâd, *el-Cevherü'n-nefis fi siyâseti'r-reîs*, 166.

bütün davranışlarında itidal sahibi olmaları temel ilkelerden kabul edilmiştir.

Bütün bu faziletlerle donatılmış bir lider itaati hak eder ve böyle bir lidere halkın itaat etmesi zorunlu olur. Böylece huzurlu bir toplum, mutlu bireyler, bayındır bir ülke tesis edilmiş olur.

KAYNAKÇA

- Adaloğlu, Hasan Hüseyin. "Siyâsetnâme". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 37/304-306. İstanbul: TDV Yay., 2009.
- Adaloğlu, Hasan Hüseyin. "Bir Mevlevî Dedesi'nden Sultana Öğütler: "Şemsü'l-İrşâd li Sultân Reşâd" Adlı Siyasetnâme". *Journal of History Studies* 7/1 (2015), 11-23.
- Aydın, Mehmet S. "Ahlâk". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2/10-14. İstanbul: TDV Yay., 1989.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdîrrahmân Abdullâh b. Ahmed eş-Şeybânî. *el-Müsned*. Kahire: Müessesese Kurtuba ts.
- Atçı, İsa. "Şeyhülislâm Musa Kazım Efendi ve İslâmî Devlet Yönetimi". *Osmanlı Dönemi İlmî Çalışmaları-II*. haz. Hasan Yerkazan. Ankara: Sonçağ Akademi Yay., 2021.
- Avcı, Casim. "Nasîhatü'l-Mülûk". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 32/411. İstanbul: TDV Yay., 2006.
- Barca, İbrahim. "Klasik İslâm Siyaset Kurumu ve Literatürüne Genel Bir Bakış". *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2015), 35-65.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *Şu'abü'l-îmân*. thk. Muhammed es-Saîd Besyûnî Zağlûl Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *Sünen-i kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. Mekke: Mektebetü Dâri'l-Bâz, 1994.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukuku İslâmiyye ve Istilâhatı Fikhiyye Kâmusu*. İstanbul: Dilmen Yay., ts.
- Buhârî, Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed. *Keşfü'l-esrâr an Usûli'l-Bezdevî*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmi'u's-saîhîh*. thk. Mustafa Dîb el-Bugâ. Beyrut: Dâru İbn-i Kesîr, 1987.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rûknüddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî et-Tâî en-Nisâbü'rî. *Ğiyâşü'l-ümem fî iltiyâşi'z-zulem*. thk. Fuad Abdü'l-Mun'im vd. İskenderiye: Dârü'd-D'ave, 1979.
- Çağrı, Mustafa. "Ahlâk". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2/1-9. İstanbul: TDV Yay., 1989.
- Çetin, Maksut. "İslam'da Siyaset-Ahlâk İlişkisi ve Toplumsal Yansımaları", *Balıkesir İlahiyat Dergisi* 16 (Aralık 2022), 141-179.
- Dede Efendi, Mehmed. *Risâle fi's-siyâseti's-şer'iyye*. thk. Fuâd Abdulmun'im. İskenderiye: Müessesetü's-Sebâbi'l-Câmiati'l-İskenderiyye, ts.
- Dihlevî, Ebû Abdilazîz Kutbüddîn Şah Veliyyullâh Ahmed b. Abdîrrahîm b. Vecîhiddîn ed-Dihlevî el-Fârûkî. *İzâletü'l-hafâ 'an hilâfeti'l-hulefâ'*. thk. Takıyyüddîn en-Nedvî. Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 2013.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdf. *es-Sünen*. (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.)
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî. *el-Bahrü'l-muhît*. thk. eş-Şeyh Adil Ahmed Abdulmevcûd - Ali Muhammed Muavvid. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.

- Ergan, Nevin Güngör. "Siyâsetnâmelerimizde Çizilen "Devlet Adamı" Portresinin Temel Özellikleri". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü Bilig* 8/27 (1999), 27-45.
- Ferrâ', Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef. *el-Ahkâmü's-sultânîyye*. thk. Muhammed Hâmid el-Fâkî. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî. *et-Tibrü'l-mesbûk fî nasîhati'l-mulûk*. thk. Ahmed Şemseddîn. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, 2000.
- İbn Cemâa, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Sa'dillâh b. Cemâa el-Kinânî el-Hamevî. *Tahrîrû'l-ahkâm fî tedbîri ehli(milleti, ceysi)'l-İslâm*. thk. Fuâd Abdulmun'im Ahmed. Katar: Riâsetü'l-Mehâkimi's-Şer'îyyeti ve's-Şuûni'd-Dîniyye, 1985.
- İbn Ebû'l-Hadîd, Ebû Hâmid İzzüddîn Abdülhamîd b. Hibetillâh b. Muhammed el-Medâinî. *Şerhu Nehci'l-belâğa*. thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, ts.
- İbn Haldûn, İbn Haldûn Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî. *Mukaddime*. haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1988.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1404.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbn Sînâ, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî. *Kitâbü's-siyâse*. haz. Ali Muhammed İsbir. Cebele: Mecma'ur-Ravzati't-Ticâriyye, 2007.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî. *Minhâcü's-sünne*. thk. Muhammed Reşâd Sâlim. Riyad: Câmî'atü'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1986.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî. *es-Siyâsetü's-şer'îyye fî islâhi'r-râ'i ve'r-ra'îyye*. Riyad: Vizâretü's-şuûni'l-İslâmiyye, 1418.
- İbnü'l-Haddâd, Muhammed b. Mansûr b. Habîb. *el-Cevherü'n-nefis fî siyâseti'r-reîs*. Riyad: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 1996.
- İzzeddîn, Abdulhamid b. Muhammed b. Hibetullâh Ebû Hâmid, *Şerhu Nehci'l-belâğa*. thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm. Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, ts.
- Kal'acı, Muhammed - Kanîbî, Revvâ Hâmid Sâdık. *Mu'cemü'lügati'l-fukahâ*. Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1985.
- Kalkaşendî, Ahmed b. Abdullah. *Meâsirü'l-hilâfe fî meâlimi'l-hilâfe*. thk. Abdussettâr Ahmed Ferâc. Kuveyt: Âlemü'l-Kütüb, 1985.
- Karâfî, Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs. *el-İhkâm fî temyîzi'l-fetâva ani'l-ahkâm ve tasarrufâti'l-kâdî ve'l-imâm*. thk. Abdulfettâh Ebû Gûdde. Halep: Mektebetü'l-Matbûati'l-İslâmiyye, 1967.
- Karâfî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısırî. *Envârü'l-burûk fî envâ'i'l-furûk*. thk. Halîl el-Mansûr. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998.
- Karaman, Hayrettin vd. *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. Ankara: DİB Yay., 2003.
- Karaman, Hayrettin. *Mukayeseli İslâm Hukuku*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2016.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebûbekir Ahmed. *Bedâ'î'ü's-sanâi' fî tertîbi's-şerâ'i'*. Beyrut: Dârü'l-

- Kitâbi'l-Arabî, 1982.
- Kavak, Özgür. "Halâsü'l-Ümme'den Necâtü'l-Ümme'ye -Osmanlı Siyaset Düşüncesinin Süreklilik Arz Eden Meselelerine Dair Birkaç Not". *Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi* 27/52, (2022), 27-70.
- Kavak, Özgür. "İslam Siyaset Düşüncesinin Bir Kaynağı Olarak Siyâsetnâme-Nasihâtname Türünde Siyaset Tasavvuru". *İslâm Siyaset Düşüncesi Adil Devlet, Erdemli Şehir, Mükellef İnsan*. ed. Lütfi Sunar - Özgür Kavak. 203-238. Ankara: İlem Kitaplığı, 2018.
- Köse, Hızır Murat. "İslâm Siyaset Düşüncesinin Temelleri". *İslâm Siyaset Düşüncesi Adil Devlet, Erdemli Şehir, Mükellef İnsan*. ed. Lütfi Sunar - Özgür Kavak. 27-50. Ankara: İlem Kitaplığı, 2018.
- Kurtûbî, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî. *el-Ahlâku ve's-siyer*. thk. Adil Ebü'l-Muâtî. Kahire: Dârü'l-Meşriki'l-Arabî, 1988.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *E'lâmü'n-nübüvve*. thk. Muhammed Mu'tasım Billâh el-Bağdâdî. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1987.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *Teshîlü'n-nazar ve ta'cîlü'z-zafer*. thk. Muhyi Hilal es-Sarhân vd. Beyrut: Dârü'n-Nahdati'l-Arabiyye, ts.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *Nasihâtü'l-mülûk*. thk. Hızır Muhammed Hızır. Kuveyt: Mektebetü'l-Fellâh, 1983.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *el-Ahkâmü's-sultâniyye*. thk. Ahmed Câd. Kahire: Dârü'l-Hadîs, 2006.
- Mevsilî, Muhammed b. Abdülkerîm. *Hüsnü's-sülûk el-hâfîzu devleti'l-mulûk*. thk. Fuâd Abdülmunim Ahmed. Riyad: Dârü'l-Vatan, 1416.
- Musa, Muhammed Yusuf. *Nizâmü'l-hükûm fi'l-İslâm*. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, ts.
- Mustafa, İbrâhim vd. *el-Mu'cemü'l-vasît*. thk. Mecma'ü'l-lügati'l-Arabiyye. Kahire: Dârü'd-Da've, ts.
- Mücahid, Huriye Tevfik. *Fârâbî'den Abduh'a Siyâsî Düşünce*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: İz Yay., 2012.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdü'l-bâkî. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1991.
- Müttakî el-Hindî, Alî b. Hüsamüddîn b. Abdilmelik b. Kadîhân. *Kenzü'l-ummâl fi süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*. thk. Bekrî Hayati vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981.
- Nebhânî, Muhammed Takiyyüddîn. *Nizâmu'l-hükûmî fi'l-İslâm*. Beyrut: Metâbi'i Sâdir Rihânî, 1951.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfîzüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Tefsîrü'n-Nesefî*. thk. Mervân Muhammed eş-Şî'âr. Beyrut, Dârü'n-Nefâis, 2005.
- Nizâmülmülk, Nizâmülmülk Ebü Alî Kıvâmüddîn (Gıyâsüddeve, Şemsülmille) Hasen b. Alî b. İshâk et-Tûsî. *Siyerü'l-Mülûk/Siyâsetnâme*. çev. Yusuf Bekar. Beyrut: Dârü'l-Menâhil, 2007.
- Osman, Muhammed Ra'fet. *Riyâsetü'd-devle fi'l-fıkhî'l-İslâmî*. Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-Câmî, 1975.
- Önder, Saliha Gizem. "İdare Kandilleri: Siyasetnamelerin Işığında Yönetim Anlayışı". *ADAM AKADEMİ Sosyal Bilimler Dergisi* 12/2 (2022), 465-495.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal. *el-Müfredâtu fî garîbi'l-Kur'ân*. çev. Abdülbaki Güneş vd. İstanbul: Çıra Yayınları, 2010.
- Râzî, Ebü Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî. *Mefâtîhu'l-ğayb*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsü'l-Arabî, ts.
- Sâmerrâî, Nu'man Abdürrezzâk. *en-Nizâmü's-siyâsî fi'l-İslâm*. Riyad: Mektebetü'l-Melik Fahd, 1418.

- Senhûrî, Abdürrazzâk Ahmed. *Fıkhü'l-hilâfe ve te'tavvürühâ*. thk. Tevfik Muhammed eş-Şâvî - Nâdiye Abdürrazzâk es-Senhûrî. Mısır: Müessesetü'r-Risâle, 1999.
- Şâvî, Fârûk. *Fıkhü's-şûrâ ve'l-istişâra*. el-Mensûra: Dârü'l-Vefâ, 1992.
- Şimşir, Mehmet. "Nizamülmülk'ün Siyasetnamesi ve İstihbarata Yönelik İlke ve Yöntemleri". *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 17/28 (2015), 68-79.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefi. Musul: Mektebetü'l-Ulûm, 1983.
- Turtûşî, Ebü Bekr Muhammed b. Velîd b. Muhammed b. Halef el-Fihri. *Sirâcü'l-mülûk*. Mısır: Min Evâilî'l-Matbûati'l-Arabiyye, 1872.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî. *Şerhü'l-Akâidi'n-Nesefiyye*. thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ. Kahire: Külliyyâtü'l-Ezheriyye, 1987.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî. *Şerhü'l-Makâsid*. Pakistan: Dârü'l-Maârifî'n-Nu'mâniyye, 1981.
- Tirmizî, Ebü İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd). *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Yazar, Nurullah. "Devlet Adamlarına Örneklik Teşkil Etmesi Yönüyle Siyasetnâmelerde Hz. Ömer". *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, 2018.
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. thk. Heyet. Abu Dabi: Dârü'l-Hidâye, ts.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf 'an haqâiki'ğavâmi'zî't-tenzil ve 'uyûni'l-eğâvil fi vücûhi't-te'vil*. thk. Abdurrezzâk el-Mehdî. Beyrût: Dâru İhyâi'l-Arabî, ts.
- Zühaylî, Vehbe. *el-Fıkhü'l-İslâmiyyü ve edilletühü*. Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 1975.

 Etik Beyan / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

 Yazar(lar) / Author(s): Salih Şahin.

 Finansman / Funding: Yazar(lar), bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul eder(ler). / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.